

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่องกระบวนการทุนทางสังคมในการทำเกษตรกรรมยั่งยืนมีผลต่อการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชน กรณีศึกษา ชุมชนวังตะกู ตำบลวังตะกู อำเภอบางมูลนาก จังหวัดพิจิตร จากการศึกษาและการปริวรรตแนวคิด ทฤษฎี และผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้อง เห็นว่าพอจะมโนทัศน์ความรู้ที่เกี่ยวข้องในระดับหนึ่ง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1. แนวคิดทุนทางสังคม
2. แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน
3. แนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืน
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดทุนทางสังคม

ในวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมาสิ่งที่หายไปจากสังคมไทย คือ “เงิน” แต่สิ่งที่ยังคงดำรงอยู่และสามารถทำให้พอพูนได้ อย่างต่อเนื่องและเป็นประจำกับผู้คน ทั้งที่อยู่ในระดับรากหญ้า ผู้คนที่อยู่ในระดับท้องถิ่น ต่อสื่อมวลชน ต่อรัฐบาลและต่อโลก ก็คือ การที่คนไทยได้หยิบยกเอาเรื่องของทุนทางสังคม ซึ่งเป็นมรดกตกทอดทางวัฒนธรรมอันยาวนานของสังคมไทยมาใช้ (อเนก นาคะบุตร, 2545, น. 7) มีผู้ตั้งคำถามต่าง ๆ เกี่ยวกับทุนทางสังคมกันมาก เพราะนับวันทุนทางสังคมจะทวีความสำคัญมากขึ้น โดยเฉพาะกับสังคมสมัยใหม่ที่ผู้คนมีความเป็นปัจเจกนิยมสูง และมักแยกกันอยู่แบบตัวใครตัวมันในสถานการณ์เช่นนี้ ทุนทางสังคม จะมีความจำเป็นและมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการพัฒนาสังคม (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544, น. 128)

ในบรรดาแนวคิดที่ได้มีการกล่าวถึงในยุคหลังสมัยใหม่ (Post modernization) อย่างแพร่หลายแนวคิดหนึ่ง ได้แก่ แนวคิด “ทุนทางสังคม” ทั้งนี้เนื่องจากได้พบว่า ความเป็นชุมชน หรือความเป็นสังคมในสังคมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสังคมตะวันตกหรือแม้แต่สังคมตะวันออก ในปัจจุบันเริ่มสูญหายไป นั่นหมายความว่า ความผูกพันกันของคนในสังคม หรือความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในสังคมได้ลดน้อยถอยลง ทำให้ผู้คนในสังคมเริ่มมีความรู้สึกโดดเดี่ยวมากขึ้น ขาดความรักความอบอุ่นระหว่างสมาชิกในชุมชน และในที่สุดชุมชนหรือสังคมก็ขาดพลังในการแก้ไขปัญหาให้แก่ตนเองหรือชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่

ซึ่งเห็นว่าการจัดการสิ่งแวดล้อมแนวใหม่ ควรให้ความสนใจกับแนวคิดทุนทางสังคมมากขึ้น เพราะพิจารณาว่า นอกจากทุนทางสังคมจะสามารถทำหน้าที่ทดแทนทุนที่เป็น “เงิน” และสามารถสร้างพลังให้แก่ชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ร่วมกันได้แล้ว สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งก็คือ ทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรในชุมชนได้อย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ซึ่งในจุดนี้ทำให้การจัดการสิ่งแวดล้อมจะเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทั้งนี้เพราะปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมก็คือ ปัญหาการขาดการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแท้จริง และปัญหาของการแย่งชิงทรัพยากรของประชาชน อันเนื่องมาจากขาดการจัดสรรทรัพยากรที่ดี ซึ่งทุนทางสังคมจะเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับกระบวนการทัศน์ใหม่ที่เน้นในเรื่องของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ และเน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในสังคม ดังนั้น จึงมีความมั่นใจว่า การจัดการสิ่งแวดล้อมในแนวนี้น่าจะสอดคล้องและส่งเสริมกับแนวคิดการพัฒนาอื่น ๆ ในยุคสมัยเดียวกัน ซึ่งจะทำให้การพัฒนาเกิดความยั่งยืนอย่างแท้จริง (วรวิมล โธมัส, 2547)

ความเป็นมาของทุนทางสังคม

ทุนทางสังคม ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Hanifan ในหนังสือ Rural School Community Centers ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี การสร้างมิตร ความเห็นอกเห็นใจ และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมระหว่างบุคคล หรือครอบครัว ที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา ส่วนคนที่นำทุนทางสังคมมาพูดคนแรกในทางวิชาการ ไม่ใช่นักเศรษฐศาสตร์ แต่เป็นนักรัฐศาสตร์ เป็นอาจารย์สอนที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ชื่อโรเบิร์ต พูทน์ม ที่ได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับชุมชนในอิตาลี พบว่าระหว่างทางเหนือเต็มไปด้วยประชาธิปไตย และทางใต้เต็มไปด้วยมาเฟีย แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างที่สำคัญคือ ทางเหนือมีชุมชนที่เข้มแข็งเพราะชุมชนมีความไว้วางใจกัน แต่ในขณะที่ทางใต้ของประเทศสังคมไร้ระเบียบ ฉะนั้นทุนทางสังคมในความหมายของพูทน์ม คือ “ความไว้วางใจกัน” ในต่างประเทศ เมื่อพูดถึงทุนทางสังคมจะเน้นไปเรื่อง ความไว้วางใจ แต่ประเทศไทยนั้นจะเน้นที่ความเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ (วรวิมล โธมัส, 2548, น. 16)

ทุนทางสังคมในประเทศไทย

ทุนทางสังคมปรากฏในเมืองไทยในระยะแรก ๆ ยังไม่ชัดเจนมากนัก แต่ได้พบผลการศึกษาจากนักวิชาการทั้งที่เป็นชาวไทย และชาวต่างชาติที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนไทยที่พอจะกล่าวอ้างได้ว่าเป็นเรื่องใกล้เคียงกับความหมายของคำว่าทุนทางสังคมซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหลักการและวิถีชีวิต

นักวิชาการไทยท่านแรกทีกล่าวถึงและให้ความสำคัญอย่างมากกับความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม คือ ปรีดี พนมยงค์ (อ้างถึงใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 243-244) โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นเป็นชุมชนขนาดย่อมซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกของชุมชน โดยไม่ต้องมีรูปแบบการปกครอง และใช้หลักความช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” ได้สะท้อนถึงปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ใน โดยท่านได้นำเสนอให้เห็นถึงขั้นตอนของระบบคิดที่เป็นเรื่องของแนวคิดสหกรณ์ ที่เน้นการรวมคนมากกว่าการรวมเงิน เน้นความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน ซึ่งระบบคิดนี้ จะมีผลต่อขั้นตอนการปฏิบัติทำให้เกิดกลุ่มสหกรณ์ เกิดความร่วมมือกันทำกิจกรรมของสมาชิก และส่งผลถึงผลลัพธ์อันได้แก่ความเป็นปึกแผ่นของสมาชิกกลุ่มสหกรณ์ และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของกลุ่มสหกรณ์ ในส่วนที่เป็นวิถีชีวิต นอกจากนี้ท่านได้นำเสนอถึงขั้นตอนที่เป็นระบบคิดที่เกี่ยวกับค่านิยมอันเป็นประเพณีที่มีการสืบทอดกันมาจากบรรพชนที่เกี่ยวกับการลงแขกในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่งผลถึงขั้นตอนปฏิบัติทำให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และส่งผลต่อผลลัพธ์ คือทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

ในช่วง พ.ศ. 2520 มีนักวิชาการ “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” โดยผู้นำทางความคิดคนหนึ่ง คือ ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีข้อโต้แย้งด้วยการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่า พยายามดึงให้สังคมไทยต้องผ่านพบประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม โดยสนับสนุนให้คนท้องถิ่นศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเองในฐานะที่เป็นการวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึกช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าของชุมชนและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่ว่าจะมีผลต่อการร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านได้อย่างไร ซึ่งถือว่าเป็นการพูดถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนรูปแบบการผสมผสานกลมกลืนกัน (Harmony) ของชุมชน

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญอีกท่านหนึ่งคือ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ซึ่งได้ผนวกแนวคิดและหลักการทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมในแนวคิดการพัฒนา

ดังกล่าวว่า แนวคิดเกี่ยวกับพุทธเกษตร สังคมมานุษยภาพ และยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเข็มนาฬิกา โดยเน้นสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาที่สมบูรณ์ที่จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังได้เสนอให้ประชาชนรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มย่อย และขยายเป็นเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือให้แก่สมาชิกและชุมชนเกิดความเข้มแข็ง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 249)

อาจสรุปได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมในสังคมไทย โดยชี้ให้เห็นถึงระบบคิดในรูปของคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน โดยระบบคิดดังกล่าวได้ส่งผลถึงความสัมพันธ์ของสมาชิกในรูปแบบของความร่วมมือระหว่างกันในลักษณะของกลุ่มและเครือข่ายที่มีพลังทำให้เกิดความเข้มแข็งในชุมชน

Bechstedt and Scott ได้สะท้อนให้เห็นภาพของ “ทุนทางสังคม” ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยมาก่อน โดยชี้ให้เห็นถึงระบบคิดที่เกี่ยวกับระบบคุณธรรมของชุมชน และระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่น และไม่เป็นทางการในสังคมไทย ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยทำให้เกิดผลลัพธ์ ได้แก่ ความเอื้ออาทรระหว่างกันของคนในสังคม การจัดสรรและการกระจายทรัพยากรไปยังบุคคลอื่น ๆ รวมทั้งการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน และความสามารถพึ่งตนเองได้ของชุมชน ซึ่งระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อความพออยู่พอกินของคนในชุมชน และการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมในชุมชน

แนวคิดทุนทางสังคมมีความชัดเจนประเทศไทยนั้น เริ่มแพร่หลายมากขึ้น ปี พ.ศ. 2540 จากการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (Social Investment Fund: SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น. 23-24) ได้พยายามทำให้สังคมไทยได้หันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ ที่เป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไปที่เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล นอกจากนี้การถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่มองค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวได้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่และเริ่มสูญหายไปให้มีการนำกลับมาประยุกต์ต่อการพัฒนาในระดับชุมชน ด้วยเหตุดังกล่าวจึงเกิดคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง

อาจกล่าวได้ว่า ความเป็นมาของ “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทยได้กล่าวถึงมาไม่นานแต่ถ้าจะพิจารณาถึงปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน ความมีน้ำใจต่อกัน จะพบว่าสิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏในสังคมไทยมาช้านานแล้ว

อย่างไรก็ตาม “ทุนทางสังคม” ได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง โดยมีความหมายที่ครอบคลุมไปในบริบทหลากหลาย เช่น ด้านวัฒนธรรม ได้แก่ เรื่องภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ หรือเรื่องความเป็นชุมชน ได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งในเรื่องขององค์กรภาคประชาชน ผู้นำ เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่า นักวิชาการไทย หรือแม้แต่ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทยของนักวิชาการต่างชาติ ได้สะท้อนให้เห็นภาพของทุนทางสังคมไทยที่เคยมีมาในอดีตอย่างชัดเจน

รวมทั้งการชี้ให้เห็นถึงระบบคิดในสังคมไทยที่เกี่ยวกับคุณธรรมของชุมชนซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนในพุทธศาสนา ค่านิยม ประเพณีอันดีงามที่สืบทอดมาจากบรรพชน รวมทั้งระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นไม่เป็นทางการ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ได้ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และส่งผลถึงความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรระหว่างกัน ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนและความเป็นเครือข่ายระหว่างกันของคนในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อสภาพความเพียงพอหรือความพออยู่พอกินของคนในชุมชน ความสามารถพึ่งพาอาศัยกัน และการพึ่งพาตนเองของชุมชน

ความหมาย “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งหนึ่งที่หลายฝ่ายพยายามอธิบายและให้ความหมายที่หลากหลาย ทุนทางสังคมเป็นนามธรรมที่ไม่อาจนับออกมาว่ามีมูลค่าเท่าใด แต่มีความรู้สึกว่ามีอยู่ในสังคม ซึ่งน่าจะมีหลายประเภทและมีรายละเอียดมากมาย สิ่งที่เรียกว่า ทุนทางสังคมนั้น มีอยู่ในทุกสังคมแต่มีมากน้อยต่างกัน (ชาตรี เจริญศิริ, 2543, น. 6-7) ทุนทางสังคมที่สะสมและสำรองอยู่ในชุมชน จะเป็นตัวช่วยเหลือเลี้ยงสังคม โดยใช้จารีตหรือธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่างตอบแทนและความไว้วางใจกันของคนในสังคม เหล่านี้จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคมที่ลดการเอาเปรียบผู้อื่น ผู้คนในสังคมจะเกิดจากการรวมตัวกัน มีการสร้างสำนึกร่วมกัน มีการเปลี่ยนจากตัวฉัน (I) เป็น พวกเรา (we) และทำให้เกิดค่านิยมในเรื่องของประโยชน์ส่วนรวมระหว่างคนในสังคม (วรวิมล โธมัส, 2549, น. 39)

World Bank (1999) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่าเป็นสถาบัน (institutions) ความสัมพันธ์ (relationships) และบรรทัดฐาน/จารีต (norms) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นทั้งคุณภาพและปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่เกิดได้ในสถาบันทั้งหมดของสังคม แต่มันเป็นกาวที่เชื่อมสถาบันเหล่านั้นเข้าด้วยกัน โดยบรรทัดฐาน/จารีต และความสัมพันธ์ในสังคมเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในโครงสร้างของสังคม ซึ่งสามารถทำให้ผู้คนเกิดความร่วมมือ เพื่อเป้าหมาย

ที่ปรารถนาสูงสุด นอกจากนั้น ทูทางสังคมอาจจะถูกมองในลักษณะที่เป็นเจตคติและคุณค่าที่เกิดจากการดำเนินงานระหว่างคนภายในชุมชน และความช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจ และการพัฒนาจากภายนอกชุมชน

เอนก นาคะบุตร (2544) กล่าวถึงทูทางสังคมในลักษณะของความเข้มแข็งของชุมชนว่า มิใช่เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย แต่หากเป็นคุณค่าเดิมที่สังคมไทยมีอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นความมีน้ำใจต่อกัน การแบ่งปันซึ่งกันและกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การเกาะเกี่ยวกันทางสังคม การรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ทูทางสังคมนี้ คือพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนชุมชนต่าง ๆ ให้มีความสามารถในการเพิ่มมูลค่าและทูทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความเท่าทันต่อปัญหาและมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2544) ได้อธิบายว่า ทูทางสังคมเป็นนามธรรม หมายถึงความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคีรวมพลัง การมีองค์กร/หน่วยที่จะจัดการกับระบบต่าง ๆ ในชุมชนมีศิลปวัฒนธรรม มีจิตรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกันสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่บรรทัดฐานเดียวกัน ทูทางสังคมเป็นพลังทางสังคมในการแก้ปัญหาวิกฤตของสังคมได้

อัมมาร สยามวาลา (2543) ได้กล่าวถึงทูทางสังคมว่า เป็นการใช้ทรัพยากรของชุมชนในการแก้ปัญหา ได้แก่ สถิติปัญญา ความเอื้ออาทรต่อกัน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้คือทูทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนที่สมควรนำออกมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม

อมรา พงศาพิชญ์ (2543) กล่าวถึง ทูทางสังคมใน Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis ว่า คือความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวตั้งระหว่างบุคคล สถาบัน และหรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ค่านิยมบรรทัดฐานที่สังคมยึดถือมีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวว่า ทูทางสังคม คือ วิธีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการทรัพยากร การจัดระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิธีคิดเชิงซ้อนและเกี่ยวข้องกับเรื่องระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปแบบของจารีต กฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

นอกจากนี้ กล่าวถึงทุนทางสังคมที่เป็นเสมือนทุนเดิมของสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ความหมายของเรื่องต่าง ๆ คือ มิติทางวัฒนธรรม เป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมา เพราะมีนัยสำคัญทางสังคมเพื่อประโยชน์ของชุมชนในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือรักษาสำนึกของชุมชน และเครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอิงอาศัย ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำลำคลอง ป่าต้นน้ำ ทะเล โดยจะเห็นได้จากมิติของความสัมพันธ์ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่าชีวิตเราที่อยู่มาได้ เพราะสำนึกในคุณค่าของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมบางอย่าง เช่น กฎเกณฑ์ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกัน เป็นต้น

ส่วนการระดมทุนเพื่อสังคม อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวว่า ทุนทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานทางความคิดและอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น อยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ (1) การต่างตอบแทนกัน (reciprocity) (2) หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ซึ่งเป็นการมองมิติของการจัดการกับวิถีชุมชน

ทุนทางสังคมได้ถูกยอมรับว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และถูกนำมาใช้ในมิติที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้งมิติที่กว้างขวางครอบคลุมในสิ่งที่เป็นรูปธรรม อันได้แก่เรื่องของทรัพยากรธรรมชาติ และมิติที่เป็นนามธรรมได้แก่ เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ สติปัญญา และจิตใจ ทุนทางสังคมอาจจะมองในมิติของระบบคิด และวิถีปฏิบัติที่เป็นกระบวนการ ส่วนระบบความสัมพันธ์ของคนที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคมนั้น อาจจะมีความสัมพันธ์ในแนวราบหรือแนวตั้งที่เกิดขึ้นในชุมชน ทั้งระดับปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย ซึ่งทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้

องค์ประกอบหลักของทุนทางสังคม

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ กำหนดองค์ประกอบหลักที่มีความสำคัญสามารถนำมาผสมผสานกับพื้นฐานของความไว้วางใจที่เกิดจากระบบความสัมพันธ์ที่ดีซึ่งนำไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างทุนทางสังคม ดังนี้ (มนัส วณิชชานนท์, 2548, น. 61)

1. คน มีบทบาทหลักในการพัฒนาประเทศที่ต้องได้รับการพัฒนาในทุกมิติทั้งด้านสุขภาพ ที่มุ่งให้คนมีร่างกายแข็งแรงสามารถดูแลตนเองได้ ด้านจิตใจให้เป็นคนมีจิตใจดี มีน้ำใจ เอื้ออาทร เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม มีวินัย ซื่อสัตย์ เสียสละ มีจิตสำนึกสาธารณะ และรักชาติ

ด้านสติปัญญา ให้มีศักยภาพและมีความสามารถในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง พร้อมปรับตัวให้รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลก

2. สถาบัน มีบทบาทในการสนับสนุน และผลักดันให้เกิดพลังร่วมของคนในชุมชน/สังคม ทำให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข โดยมีสถาบันหลัก อาทิ สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันการเมืองการปกครอง ภาครัฐกิจเอกชน และสื่อ เป็นต้น

3. วัฒนธรรม เป็นวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมายาวนาน และเป็นที่ยอมรับในสังคมนั้น ๆ ในรูปของความเชื่อ ความศรัทธา จารีตประเพณี ค่านิยม ความเป็นไทย และแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณสถาน ยังเป็นวัฒนธรรมที่เป็นตัวยึดโยงคนในสังคมให้ตระหนักถึงรากเหง้าของตนเองเกิดความหวงแหนภูมิใจที่จะอนุรักษ์ ฟื้นฟู พัฒนา และต่อยอดเพื่อประโยชน์ต่อตนเอง ครอบครัว ชุมชน และประเทศ

4. องค์ความรู้ ประกอบด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น และความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ โดยภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นฐานคิดและหลักเกณฑ์การกำหนดคุณค่าและจริยธรรมที่มีการสั่งสมสืบทอดกันมานานจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง ทำให้เกิดความหลากหลายของความรู้ที่นำมาใช้ประโยชน์ได้ ทั้งนี้ความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่นั้น สามารถนำมาใช้ในทางปฏิบัติมีความหลากหลายปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อตอบสนองเป้าหมายหรือความต้องการของชุมชนได้

รูปแบบของทุนทางสังคม

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (2545) มองรูปแบบของทุนทางสังคมที่มีอยู่หลากหลายในสังคมไทยได้ดังนี้

1. วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ผูกพันแนบกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อและจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจกบุคคลชนเผ่าและเชื้อชาติ ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ตามแต่ละเชื้อชาติ เช่น ประเพณีการกินเจของชาวจีน ที่ช่วยให้คนตั้งอยู่ในศีลธรรมและดำเนินชีวิตอย่างสมณะ ในบางพื้นที่มีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีส่วนช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้และแหล่งน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์ เป็นต้น

2. กฎ/จารีตประเพณี ถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนท้องถิ่น ที่หล่อหลอมจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง เป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชนที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมาเพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่ดีของคนในชุมชนนั้น ๆ

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่น ถือว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมมา เช่น ภูมิปัญญา ด้านเกษตรกรรม การแพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรม และการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้ เหล่านี้กลั่นกรองผ่านประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้ง และแนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแท้จริง

4. ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดสรรทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ โบราณวัตถุ ซึ่งถือเป็นมรดกตกทอดจากบรรพบุรุษ คนรุ่นหลังมีหน้าที่ต้องปกป้องรักษาทั้งแหล่ง น้ำ ผืนดิน ผืนป่า แร่ธาตุที่เกี่ยวพันกับวิถีแห่งการดำรงชีพของชุมชนเกษตรกรรม

5. ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของระบบครอบครัว/เครือญาติ ที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ช่วยเหลือเกื้อกูลในยามตกทุกข์ได้ยาก เช่น ระบบเอื้อมือเอื้อแรงกัน การลงแขกเกี่ยวข้าว ความสัมพันธ์อันอบอุ่นนี้ จะเป็นโครงสร้างอันสำคัญที่จะยึดโยงชุมชนไว้ใน เข้มแข็งไม่แตกสลายโดยง่าย

6. ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง ได้แก่ (1) พระ ผู้อาวุโส ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน บุคคลเหล่านี้มีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของ ชาวบ้านในด้านต่าง ๆ เช่น การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่นและการพึ่งตนเองอันเป็นเงื่อนไขของ ความเข้มแข็งของชุมชน (2) กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นการรวมกลุ่มทางความคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนาเพื่อทำกิจกรรมเกิดประโยชน์แก่ชุมชน เช่น กลุ่มแม่บ้านทอผ้า คณะกรรมการรักษาดินน้ำ องค์การพัฒนาเอกชนเหล่านี้ ถือเป็นกลุ่มในภาคประชาคมที่สามารถ ขยายเครือข่ายให้กว้างขวางและเข้มแข็งต่อไป

จากการศึกษารูปแบบทุนทางสังคมที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า รูปแบบทุนทางสังคมคือ สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนที่มีอยู่ในลักษณะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ ภูมิปัญญา กฎ/ จารีต ประเพณี ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบกรรมสิทธิ์ด้านทรัพยากร การจัดการ กองทุนต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งสิ้น ในการครั้งนี้รูปแบบทุนทางสังคมเกิดจากการ ระบบความสัมพันธ์ที่เกิดจากความหลากหลายของรูปแบบทุนทางสังคมว่าจะนำมาขับเคลื่อน กิจกรรมในการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชน

กรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม

จากความหมาย องค์ประกอบ และรูปแบบของทุนทางสังคม ทำให้เห็นว่าทุนทางสังคม นั้นเป็นค่านิยม/บรรทัดฐานที่ถือปฏิบัติร่วมกันอย่างต่อเนื่องเป็นระบบที่ชัดเจน ซึ่งสามารถอธิบาย ให้เห็นในลักษณะของกรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคมได้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1. ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม ประกอบไปด้วย 3 ส่วน อันได้แก่

1.1 ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง มีส่วนที่เกิดขึ้นในอดีต เช่น ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญาที่ปัจเจกชน กลุ่มองค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชน และระบบคิดที่เกิดจากการเรียนรู้ในปัจจุบัน แต่รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม ธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าว ได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจกัน มีความสามัคคีกัน เป็นต้น

1.2 ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิด หมายถึง เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบันหรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทรและมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

1.3 ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุนในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นของชุมชนหรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้

2. ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ คือ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม ได้แก่ เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือ บุคลากรหรือนักวิชาการ เป็นต้น และนามธรรม ได้แก่ ความช่วยเหลือทางวิชาการ เช่น ความรู้ ข้อมูลข่าวสาร เป็นต้น รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน

การศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการนั้น ถือว่ามีความเหมาะสมและน่าจะก่อให้เกิดประโยชน์หลายประการ ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้มีเหตุผลอย่างน้อย 3 ประการที่สามารถนำมาสนับสนุนได้ คือ

1. เพื่อเป็นการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่เป็นรูปธรรม และเป็นนามธรรมให้เป็นหมวดหมู่ชัดเจนมากยิ่งขึ้นจากที่เคยมีความหลากหลาย หรือจากเดิมที่บางครั้งพูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นเหตุหรือที่เป็นผลการพิจารณาทุนทางสังคมในมิติที่เป็นกระบวนการ จะทำให้การอธิบายสามารถครอบคลุมความหมายของทุนทางสังคมได้

2. เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่ยังอยู่อย่างกระจัดกระจายให้มีจุดร่วมกันในการอธิบาย เพราะความหมายแนวความคิดที่มีมิติที่ต่างกัน เช่น มิติของทรัพยากรหรือทรัพยากรธรรมชาติ มิติของวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ มิติที่เป็นพลังในการขับเคลื่อนสังคม มิติของค่านิยม จารีตประเพณี การต่างตอบแทน การเกื้อกูล ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจ ความสามัคคี และการมีส่วนร่วม ฯลฯ ดังนั้น การบูรณาการให้ความหมาย และแนวความคิดที่อยู่ในมิติต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในระบบเดียวกัน เพื่อให้สามารถอธิบายให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็จะช่วยให้เห็นภาพของทุนทางสังคม และความเข้าใจในทุนทางสังคมเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น

3. การจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่และการจัดแนวความคิดให้เป็นระบบเดียวกัน จะช่วยให้การอธิบายถึงเหตุผลว่า ทุนทางสังคมคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือจะสร้างให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ด้วยวิธีการใด ภายใต้เงื่อนไขอะไร และผลที่เกิดจากการมีทุนทางสังคมได้ส่งผลกระทบหรือสร้างพลังให้แก่สังคมหรือชุมชนได้อย่างไร สิ่งเหล่านี้นับว่าจะประโยชน์ต่อวงวิชาการและการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้มีมากยิ่งขึ้น

จากความเป็นมา ความหมาย รูปแบบและกระบวนการทุนทางสังคมที่กล่าวมาทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคม คือ พลังที่มีอยู่ในชุมชน เป็นทุนเดิมของชุมชนที่สามารถนำมาช่วยให้ปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ได้รับการแก้ไขฟื้นฟูให้เบาบางลง ซึ่งเป็นการหันมามองคุณค่าที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มคนหรือบุคคลที่มีจิตสำนึก มีความสามารถที่แสดงออกมามีองค์ประกอบทางภูมิปัญญาที่มีการสั่งสมมาและถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นด้วยการเรียนรู้ของชุมชน องค์ประกอบทางทรัพยากรธรรมชาติที่หนุนให้องค์ประกอบด้านต่าง ๆ มีศักยภาพในการใช้งาน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า “กระบวนการทุนทางสังคม” คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมจากรากฐานของชุมชน ซึ่งการนำทุนทางสังคมมาใช้ในบริบทของการจัดการสิ่งแวดล้อม ต้องให้เกิดกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมในสังคม ดังนั้น การที่จะประยุกต์ใช้แนวคิดทุนทางสังคมในการจัดการสิ่งแวดล้อมจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุที่สำคัญของปัญหาสิ่งแวดล้อม ได้แก่ การขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน การแบ่งปันทรัพยากรของชุมชน รวมทั้งการขาดความเป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากรในสังคม

แผนภูมิที่ 2.1

กรอบความคิดกระบวนการทุนทางสังคม

2. แนวคิดการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

มนุษย์ย่อมเกี่ยวข้องกับและสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม โดยที่สิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดแบบแผนชีวิตความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ ขณะเดียวกันมนุษย์ก็เป็นตัวการสำคัญที่ทำให้สิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งสาเหตุจากการเพิ่มจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างมาก มีผลให้ความต้องการใช้ทรัพยากรเพิ่มอย่างรวดเร็วตามไปด้วย ประกอบกับปัจจุบันได้มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในกระบวนการผลิตและความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้ทรัพยากรสิ้นเปลืองอย่างรวดเร็ว และยังส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมทำให้เกิดปัญหามลพิษ (Pollution) ในสิ่งแวดล้อม

แต่กระแสการพัฒนาของสังคมโลกในปัจจุบัน ได้เคลื่อนสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนมากยิ่งขึ้น การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการพัฒนาที่ดำเนินไปโดยคำนึงถึงขีดจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมและสนองความต้องการในปัจจุบัน โดยไม่ส่งผลเสียต่อความต้องการในอนาคต เยาวชน และในปัจจุบันเป็นความหวังของอนาคตที่จะเป็นผู้รับผิดชอบในการสร้างสมดุลของการจัดการ การพัฒนา การอนุรักษ์ และการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม

ความหมายของการจัดการ

เกษม จันทรแก้ว (2545, น. 76) กล่าวว่า การจัดการ เป็นการดำเนินการที่สร้างความสำเร็จเกิดขึ้นเสมอ ซึ่งในเชิงวิชาการแล้ว การจัดการ หมายถึง การดำเนินการอย่างมีระบบและแบบแผน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการดำเนินการที่มีรูปแบบ และเป็นขั้นตอน มีลักษณะเป็นกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ มีจุดเริ่มต้น มีทิศทางเดินการและมีจุดสิ้นสุดเสมอตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ ด้วยนิยามและความหมายดังกล่าวทำให้เข้าใจได้ว่าการจัดการเป็นการดำเนินในสิ่งที่น่ารังเกียจและน่าชื่นชมของสังคมอันใดอันหนึ่งก็ได้ แต่มีข้อแม้ว่าการดำเนินงานนั้น ๆ มีระบบและแบบแผนนำไปสู่เป้าหมาย อาจเกิดอุปสรรคขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งหรือโครงสร้างใดโครงสร้างหนึ่งของระบบการจัดการทำให้บทบาทหน้าที่เปลี่ยนไปจากเดิม ซึ่งการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาจะเน้นที่การจัดการในรูปแบบของการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม หมายถึง รูปแบบการทำเกษตรกรรมยั่งยืนแบบปลอดภัยพิษ โดยผ่านกระบวนการกลุ่มที่ทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่เน้นการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชน

ความหมายของสิ่งแวดล้อม

ศุภวิทย์ เปี่ยมพงศ์สานต์ (2533, น. 44-45) ให้ความหมายสิ่งแวดล้อมไว้ 3 ทาง ดังนี้

1. ความหมายของสิ่งแวดล้อมโดยทั่วไป หมายถึง

1.1 สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ (Natural Environment) สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิต ได้แก่ พืช สัตว์ มนุษย์ และสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิต ได้แก่ อากาศ น้ำ หิน เป็นต้น ถ้าไม่นับคนหรือมนุษย์ สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ก็หมายถึงธรรมชาตินั่นเอง

1.2 สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น (Man-Made Environment)

- สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์ใช้ความรู้ความสามารถสร้างขึ้นมา เช่น บ้านช่อง รถยนต์ ถนนหนทาง วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ

- สิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม หมายถึง ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ ความรู้สึกอ่อนไหวต่าง ๆ เป็นต้น เป็นสิ่งที่ไม่ว่าจะจับต้องได้ แต่ก็สังเกตเห็นได้จากการแสดงออกของมนุษย์ในสังคม

2. ความหมายในทางชีวภาพถือว่าทุกสิ่งที่อยู่แวดล้อมและมีผลกระทบต่อสิ่งมีชีวิตหนึ่ง ๆ นั้น คือ สิ่งแวดล้อมของสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ ซึ่งแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

2.1 สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิต (Biotic Environment) คือ ทุกสิ่งที่มีอยู่แวดล้อมสิ่งมีชีวิตหนึ่ง ๆ ทั้งพวกที่ยังมีชีวิตอยู่ และพวกที่เคยมีชีวิตอยู่จนถึงเมื่อไม่นานมานี้

2.2 สิ่งไม่มีชีวิต (A biotic Environment) คือ สิ่งไร้ชีวิตทุก ๆ สิ่งที่อยู่แวดล้อมสิ่งมีชีวิตหนึ่ง ๆ ได้แก่ ดิน น้ำ ฝน แสงสว่าง ลม คลื่น เป็นต้น นอกจากนี้ ยังรวมถึงสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่แวดล้อมซึ่งมนุษย์สร้างขึ้น เช่น รถยนต์ บ้าน เป็นต้น

3. ความหมายในแง่ที่เป็นทรัพยากร ถือว่าสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติเป็นสินทรัพย์หรือทุนมนุษย์ ประเภทหนึ่งที่ไม่สามารถสร้างใหม่ให้เหมือนเดิมได้ ซึ่งให้กระแสบริการนานัปการแก่มนุษย์ บริการเหล่านี้ทั้งที่เป็นส่วนที่จับต้องได้ (Tangible) เช่น กระแสน้ำ ตลอดจนที่จับต้องไม่ได้ เช่น ทิวทัศน์ที่สวยงาม (Intangible) เป็นต้น

โดยสรุปแล้ว จากทุกความหมายของคำว่าสิ่งแวดล้อม คือ ทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบ ๆ ตัวเราที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และที่มนุษย์สร้างขึ้นมีทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลต่อมนุษย์ทั้งสิ้น

ความหมายของการจัดการสิ่งแวดล้อม

จากข้างต้นมีนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายของการจัดการและสิ่งแวดล้อม ยังมีนักวิชาการอีกหลายท่านที่ทำการศึกษามีมุมมองในการจัดการสิ่งแวดล้อม (Environment Management) ได้อธิบายถึงความหมายของการจัดการสิ่งแวดล้อมดังนี้

ชัยศรี ธาราสวัสดิ์พิพัฒน์ (2547) อธิบายการจัดการสิ่งแวดล้อมว่า กระบวนการดำเนินงานวางแผน แก้ไข ปรับปรุง วางระบบ อย่างมีระบบหลักวิชาการให้กับสิ่งแวดล้อมเพื่อประโยชน์แก่ทรัพยากรธรรมชาติ และคุณภาพของสิ่งแวดล้อม

เกษม จันทรแก้ว (2545) กล่าวว่า การจัดการสิ่งแวดล้อม หมายถึง กระบวนการดำเนินงานตามความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น มีส่วนให้ประโยชน์ตามความต้องการของมนุษย์ขั้นต่ำหรือมากกว่าในอนาคต

Jolly (1978) ให้ความหมายของคำว่า การจัดการสิ่งแวดล้อม หมายถึง กระบวนการสร้างศักยภาพการคงสภาพความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม และการควบคุมกิจกรรมการจัดการเพื่อเอื้อประโยชน์ต่อมนุษย์ตลอดไป

สถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2542, น.198-199) ได้ให้ข้อเสนอแนะและแนวทางเลือกในการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

1. การสร้างจิตสำนึกที่จะนำไปสู่การป้องกันสิ่งแวดล้อม
2. การเสริมสร้างความเข้มแข็งของสถาบันครอบครัว
3. การกระจายอำนาจการบริหารงบประมาณในการจัดการสิ่งแวดล้อมไปสู่ภูมิภาค
4. การดำเนินการส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนและภาคเอกชนเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากอดีตถึงปัจจุบันจะเห็นว่ามนุษย์มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมมาตลอดเวลานั้น แสดงว่ามนุษย์ไม่สามารถแยกออกจากสิ่งแวดล้อมได้ ต้องมีการพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น เมื่อมนุษย์ได้พยายามที่จะครอบครองและเอาชนะธรรมชาติ เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตอย่างไม่ยั้งคิด ถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมา ดังที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน หลังจากการพยายามของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น ภาครัฐซึ่งถือว่าเป็นบทบาทโดยตรงที่ต้องเข้าไปช่วยเหลือดูแล แต่ก็ไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหาได้ เพราะเนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่ซับซ้อนมาก จึงต้องเข้ามาร่วมมือแก้ไขปัญหาทุกภาคส่วน เพื่อทำให้เกิดความยั่งยืนในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม

การจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

แนวคิดเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อมในที่นี้ ได้นำเสนอแนวคิดสำคัญ 2 แนวคิดด้วยกัน คือ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน การทำเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเป็นเรื่องระบบความสัมพันธ์กับการจัดการสิ่งแวดล้อมที่เป็นระบบและอย่างต่อเนื่อง โดยเชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติกับคนเข้าด้วยกัน ได้แก่

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)

แนวคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งมีพื้นฐานจากการบูรณาการแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมเข้ากับแนวทางและกระบวนการพัฒนา ในขณะที่คนส่วนใหญ่กำลังชื่นชมยินดีกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมกันอยู่ แต่คุณภาพชีวิตกลับมีแนวโน้มที่เสื่อมโทรมลง และเอกลักษณ์แห่งความเป็นชาติของไทยที่วัฒนธรรมที่สืบทอดกันกำลังจะเลือนหายไปอย่างไม่รู้ตัว ซึ่งการพัฒนาในแนวทางอย่างนี้ ท่านพุทธทาสได้เคยกล่าวไว้เมื่อหลายปีก่อนว่า “การพัฒนาแบบหมางด้าน ความเสื่อมโทรมของคุณภาพชีวิต และความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตในวัฒนธรรมไทยนั้น ล้วนเกิดขึ้นจากสาเหตุเดียวกัน” คือ (วินัย วีระพัฒนานนท์, 2538, น. 99-100)

1. ความเสื่อมโทรมของคุณภาพสิ่งแวดล้อม เกิดขึ้นจากการมีสารพิษที่เกิดจากกระบวนการผลิตทางอุตสาหกรรม ได้แก่ คาร์บอนและน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม จากกระบวนการผลิตทางการเกษตร ได้แก่ การใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงในการเกษตร และจากการพัฒนาทางเทคโนโลยีที่ส่งผลกระทบข้างเคียงต่อสิ่งแวดล้อม ได้แก่ คาร์บอนไดออกไซด์ ฯลฯ

2. ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางสังคม ได้แก่ ลักษณะนิสัยในการบริโภคและการใช้ทรัพยากรที่มีแนวโน้มการใช้ที่เพิ่มขึ้นและฟุ่มเฟือยมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทั้งการเกษตรและอุตสาหกรรมที่มุ่งการผลิตในเชิงพาณิชย์มากกว่าการผลิตเพื่อการมีกินมีใช้ในครัวเรือน การพัฒนาระบบการคมนาคม และการสื่อสารที่สะดวกและรวดเร็ว ทำให้การดำรงชีวิตต้องพึ่งพิงอยู่กับเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการคมนาคมและสื่อสารมากยิ่งขึ้น ฯลฯ นอกจากความเสื่อมโทรมของคุณภาพชีวิต และความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นแล้ว การเพิ่มขึ้นของพลโลกในทุกภูมิภาคของโลกยังก่อให้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรมไทยโดยตรง และทั้งยังได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของประชากรอีกด้วย

แนวคิดของ Brown และคณะ (วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์, 2549, น. 196-197) เสนอแนวความคิดและแนวทางการพัฒนาแบบยั่งยืนไว้ ดังนี้

การต่อเนื่องของเผ่าพันธุ์มนุษย์นั้นต้องมีการกำเนิดสืบทอดให้เกิดชีวิตใหม่ด้วยสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัย โดยคนที่เกิดมาก่อนนั้นต้องมีการใช้รักษาทรัพยากรทางชีวภาพไว้เพื่อสำรอง (Stock) ไว้ และสามารถให้ผลผลิตทางการเกษตรได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน และการมีจำนวนประชากรคงที่ สามารถจำกัดการเติบโตทางเศรษฐกิจ ด้วยการพัฒนาในระดับจุลภาค (Small Scale) ฟังตนเองได้ตลอดจนสามารถรักษาระบบนิเวศและสภาพของสิ่งแวดล้อมได้อย่างต่อเนื่อง

จะเห็นได้ว่า บราวน์ และคณะ ได้เสนอภาพที่เป็นส่วนของความต้องการของมนุษย์ (Demand) อันได้แก่ ความต้องการทรัพยากรเพื่อการยังชีพและการสืบทอดเผ่าพันธุ์มนุษย์ แต่เป็นความต้องการที่มีขอบเขตจำกัด คือประชากรมนุษย์จะต้องไม่มากเกินไป รวมทั้งความต้องการของมนุษย์เองก็จะต้องไม่มากเกินไปจนความจำเป็น (จำกัดความเติบโตทางเศรษฐกิจ) ในขณะเดียวกันได้เสนอภาพที่เป็นส่วนของการนำเสนอ (Supply) หรือผลผลิต โดยกล่าวถึงจำนวนทรัพยากรที่มีอยู่ควรจะเป็นเพียงพอและยั่งยืน ซึ่งแสดงถึงความสมดุลระหว่างความสามารถผลิตได้กับประมาณความต้องการเพื่อการบริโภคของมนุษย์ ที่ไม่ทำลายระบบนิเวศ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของบทบาทท้องถิ่น ที่ก่อให้เกิดการพัฒนาที่ฟังตนเองและนำไปสู่ความยั่งยืนที่แท้จริง

อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนของ บราวน์ และคณะ เน้นที่ตัวของมนุษย์เป็นเบื้องต้น โดยมนุษย์จะต้องจำกัดตัวเองทั้งในแง่ของจำนวนสมาชิก และระบบความคิดที่จะนำไปสู่ความต้องการการบริโภคทรัพยากรที่ไม่เกินความจำเป็น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงทุนทางสังคมในหลายประเด็น อาทิ การสร้างสะพานเชื่อมต่อ (Bridge) ระหว่างคนรุ่นปัจจุบันกับคนรุ่นใหม่ในอนาคตบนพื้นฐานของความห่วงใยและเอื้ออาทร และสะท้อนให้เห็นถึงความห่วงใยเอื้ออาทรระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติด้วย

ขณะเดียวกัน บาเบียร์ ได้เสนอว่า การพัฒนาเศรษฐกิจแบบยั่งยืน เป็นรูปแบบการพัฒนาที่สามารถตอบสนองต่อเป้าหมายของระบบ 3 ระบบด้วยกันคือ ระบบทางชีววิทยา ระบบเศรษฐกิจ และระบบสังคม โดยที่แต่ละระบบสามารถพัฒนาไปสู่เป้าหมายของตนเองได้ (วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์, 2549, น. 197-199)

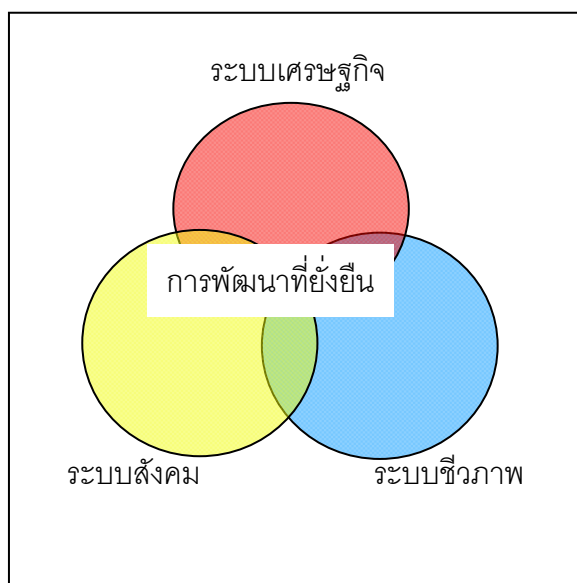
เป้าหมายของระบบทางชีววิทยา (Biological System) คือ “การนำไปสู่ความหลากหลายทางพันธุกรรม ความสามารถในการกลับคืนสู่สมดุลในกรณีที่ถูกรบกวนหรือถูกใช้ไป และความสามารถในการให้ผลผลิตทางชีวภาพ

เป้าหมายของระบบเศรษฐกิจ (Economic System) คือ การนำไปสู่การได้รับความต้องการขั้นพื้นฐานอย่างเพียงพอ ส่งเสริมให้เกิดการเท่าเทียมกัน โดยมีสินค้าและบริการเพิ่มขึ้น

เป้าหมายของระบบสังคม (Social System) คือการนำไปสู่ความหลากหลายในวัฒนธรรม มีสถาบันทางสังคมที่ยั่งยืนยาวนาน มีความเป็นธรรมทางสังคม และมีส่วนร่วมจากผู้คนต่าง ๆ ในสังคม

แผนภูมิที่ 2.2

ความสัมพันธ์ระหว่างระบบชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคมและการพัฒนาที่ยั่งยืน

แนวคิดของ Barbier ได้สะท้อนให้เห็นว่า ระบบที่ทำให้การพัฒนาเกิดความยั่งยืนได้จะต้องเริ่มจากระบบชีวภาพซึ่งเป็นระบบที่ธรรมชาติสร้างขึ้น แนวคิดนี้ได้กล่าวถึงความหลากหลายทางพันธุกรรม ความสมดุลของระบบนิเวศ และความสามารถในการให้ผลผลิตทางชีวภาพแก่มนุษย์ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ที่เป็นไปอย่างมีคุณภาพระหว่างมนุษย์และธรรมชาติหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า เมื่อใดก็ตามที่มนุษย์ยังสามารถได้ผลผลิตจากธรรมชาติมาใช้ในการยังชีพได้อย่างเพียงพอโดยระบบธรรมชาติยังสามารถดำรงต่อไปได้ก็แสดงให้เห็นว่าระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นไปอย่างมีคุณภาพและมีความยั่งยืน

ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นระบบที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบต่อความต้องการของมนุษย์ในการดำรงชีพหลัก สะท้อนให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจที่จะก่อให้เกิดความยั่งยืนได้นั้น ต้อง

อยู่ขั้นพื้นฐานอย่างเพียงพอเป็นสำคัญ ส่วนการที่แนวคิดได้พูดถึงการมีสินค้าและบริการที่เพิ่มขึ้นนั้น ผลผลิตจากระบบชีวภาพหรือจากธรรมชาติก็ยังคงความหลากหลายที่มนุษย์สามารถเลือกหาบาบริโภคในรูปของสินค้าและบริการต่าง ๆ ได้มากขึ้น

สำหรับระบบสังคม Barbier ที่นำเสนอ นั้น น่าจะมีความสำคัญที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับระบบอื่น ๆ อีกสองระบบ กล่าวคือ ระบบสังคมที่มีความหลากหลายของวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานของความแตกต่างหลากหลายในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทำให้มนุษย์มีความต้องการใช้ผลผลิตจากธรรมชาติแตกต่างกันไป ซึ่งเท่ากับเป็นการลดปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างมนุษย์ที่มีความแตกต่างกันทางวัฒนธรรม ในขณะเดียวกันการมีสถาบันทางสังคมที่ยั่งยืนยาวนานก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ในการอยู่ร่วมกัน และระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่เป็นไปอย่างสมดุล เพราะถ้าระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติเป็นไปอย่างไม่สมดุลและธรรมชาติถูกทำลายไป ในที่สุดมนุษย์เองก็ไม่สามารถอาศัยผลผลิตจากธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิตได้ และในที่สุดมนุษย์หรือสถาบันทางสังคมที่ก่อตั้งโดยมนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่อย่างยั่งยืนได้เช่นกัน

สะท้อนให้เห็นทุนทางสังคมในหลายประเด็น อาทิ เรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการมีสถาบันที่ยั่งยืน สิ่งนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติพิ้งพียง ช่วยเหลือกัน ทำให้มนุษย์ที่ต่างวัฒนธรรมสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้ เช่นเดียวกับการมีสถาบันที่ยั่งยืน ได้แสดงให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรมที่มีความรักความสามัคคีเห็นประโยชน์สาธารณะ และเข้ามารวมตัวกันทำงานในรูปของสถาบันเพื่อสังคมส่วนรวม นอกจากนั้น ความหลากหลายทางพันธุกรรมก็เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ที่เป็นไปอย่างมีดุลยภาพระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

แนวคิดเรื่องความชอบธรรม

โดยปกติธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมักจะเป็นผู้ถูกกระทำเสมอ แต่ในอดีตมนุษย์มักจะกระทำกับธรรมชาติด้วยความเมตตา เคารพ ยกย่อง และด้วยคุณธรรมที่มนุษย์มีอยู่ในอดีตทำให้มนุษย์มีความสำนึกต่อความผิดที่ตนเองกระทำต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอยู่ตลอดเวลา โดยมนุษย์จัดพิธีกรรมเพื่อขอขมาต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น เทศกาลลอยกระทง ที่ประชาชนจะถือโอกาสบูชาพระพุทธรูป และขอขมาต่อพระแม่คงคาที่มนุษย์ได้ใช้ดื่มใช้อาบ ทำให้พระแม่คงคาต้องสกปรก เช่นเดียวกับขาวนาที่ทำต่อพระแม่โพสพหลังจากฤดูเก็บเกี่ยว สิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงจิตสำนึกและคุณธรรมที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันจิตสำนึกและคุณธรรมดังกล่าวของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ลดน้อยและหมดไป ทำให้มนุษย์กระทำกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างขาดจิตสำนึกที่ถูกต้อง โดยที่ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ถูกกระทำไม่สามารถเรียกร้องขอความเป็นธรรมเพื่อตนเองได้ ดังนั้น การที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นไปอย่างยั่งยืนได้นั้นเป็นเรื่องจำเป็นที่มนุษย์ต้องมีสำนึกที่ดีและถูกต้อง โดยหลักการพื้นฐานทางนิเวศวิทยา คือ

1. หลักแห่งความสัมพันธ์และพึ่งพากันโดยส่วนรวมของระบบนิเวศทั้งหลายจะรักษาความสมดุลอยู่ภายใต้กระบวนการทางนิเวศวิทยาที่เป็นพลวัตและปรับตัวเองตลอดเวลาโดยมนุษย์ไม่เข้าไปรบกวนหรือทำลาย

2. สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ จะดำรงอยู่บนโลกหรือคงสภาพอยู่อย่างนั้น และสามารถทำลายให้หมดไปได้อย่างถาวร

3. ธรรมชาติย่อมเป็นฝ่ายถูกเสมอ จากหลักการนี้เท่ากับการเตือนสติกับการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ขึ้นมาว่าธรรมชาตินั้นย่อมดีกว่าผลผลิตที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นขึ้น ข้อเตือนสตินี้เป็นเพียงข้อชี้แนะทั่วไป ซึ่งอาจจะใช้ไม่ได้กับทุกเรื่อง แต่เป็นหลักการพื้นฐานที่กล่าวขึ้น

4. ไม่มีอะไรที่ได้มาเปล่าโดยไม่ต้องจ่ายค่าตอบแทน ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีราคาค่างวดของมัน หลักนี้นำมาใช้กับเศรษฐศาสตร์สิ่งแวดล้อมได้ด้วย อาจกล่าวโดยทั่วไปว่าตามความเป็นจริงแล้วไม่มีการใช้ธรรมชาติแบบได้เปล่า การใช้ธรรมชาติไม่ว่าจะมีรูปแบบใดเราต้องจ่ายค่าตอบแทนในรูปของความเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศ (วรฤทธิ โธมสันพันธ์, 2549, น. 206-207)

จะเห็นได้ว่า การเกิดจิตสำนึกใหม่เพื่อไม่ให้มนุษย์เข้าไปแทรกแซงกระบวนการทางนิเวศวิทยาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ถือเป็นขั้นตอนพื้นฐานในกระบวนการเกิดทุนทางสังคมรวมทั้งการคำนึงถึงมนุษย์สามารถได้มาเปล่าโดยไม่ต้องจ่ายค่าตอบแทนอะไรเลย สิ่งเหล่านี้ช่วยให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างกับธรรมชาติเป็นไปบนพื้นฐานของคุณธรรมมากขึ้น และช่วยให้ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวมีความชอบธรรมมากขึ้น

กระบวนการต้นใหม่ในการจัดการสิ่งแวดล้อม

ปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้การจัดการสิ่งแวดล้อมประสบความสำเร็จได้อย่างยั่งยืนนั้นจะต้องเริ่มจากบทบาทของประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ เข้ามามีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการดูแลปกป้อง สำหรับปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่าง

จริงจัง ได้แก่ การมีจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมเกิดได้จากหลายสาเหตุ อาทิ การได้รับความรู้ข้อมูลข่าวสารหรือการศึกษา การฝึกอบรมหรือการดูงาน

นอกจากการสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมแล้ว การกระจายอำนาจในการตัดสินใจให้แก่ท้องถิ่นและประชาชน ในพื้นที่ให้มีบทบาทในการดูแลปกป้องสิ่งแวดล้อมของตนเองมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์ในอดีต พบว่า การเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมขาดความยั่งยืนเพราะกิจกรรมไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตหรือการดำรงชีพของประชาชน ดังนั้น หากมีการบูรณาการกิจกรรมในเรื่องเศรษฐกิจให้สอดคล้องเรื่องของปากท้องของประชาชนเข้าไปด้วย ทำให้ประชาชนที่เข้าร่วมจัดการสิ่งแวดล้อมได้รับประโยชน์โดยตรง สามารถทำกิจกรรมไปพร้อม ๆ กับประกอบอาชีพของตนเองได้ ซึ่งทำให้การเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนเป็นจริงและเกิดความยั่งยืนมากขึ้น และเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้ประชาชนในท้องถิ่นลดการพึ่งพาภายนอก นอกจากนี้ การมีผู้นำท้องถิ่นที่เข้มแข็ง มีความรู้ มีสติปัญญา สามารถระดมทรัพยากรและความช่วยเหลือต่าง ๆ ได้ รวมทั้งมีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้าร่วม ล้วนมีส่วนช่วยให้การจัดการสิ่งแวดล้อมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเกิดความยั่งยืนทั้งสิ้น (วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์, 2549, น. 211-227)

1. การปลูกจิตสำนึกและการให้การศึกษา

การจัดการสิ่งแวดล้อมในทุกระดับ ล้วนให้ความสำคัญแก่การให้การศึกษา และการปลูกจิตสำนึกที่ถูกต้องในเรื่องสิ่งแวดล้อมเน้นกระบวนการปลูกจิตสำนึกของประชาชน เป็นต้น นอกจากนั้น หลักการจัดการศึกษาเน้นใช้ประโยชน์อย่างเท่าเทียมกัน โดยมีเป้าหมายเพื่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่เหมาะสมของประชาชนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม

1.1 การให้การศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบ ในปัจจุบันรูปแบบของการให้การศึกษาได้มีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้าออกไปจากที่เคยทำมาในอดีต โดยมีการผสมผสานภูมิปัญญาท้องถิ่น มีปราชญ์ชาวบ้านมาเป็นครูสอนหรือการออกไปศึกษาสภาพแวดล้อมในท้องถิ่นของตนเองและทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน เพื่อให้ตระหนักถึงความสำคัญของการพิทักษ์รักษาทรัพยากรในชุมชนของเขา เนื่องจากชุมชนมีระบบจารีตประเพณีที่แข็งแกร่ง และมีความเชื่อที่สั่งสมกันมาเป็นหลายร้อยปี สิ่งนี้กำลังถูกทำลายด้วยนโยบายการพัฒนาทางเศรษฐกิจของรัฐ การศึกษาที่บูรณาการชีวิตกับชุมชนท้องถิ่นของตน จะเป็นทางออกหนึ่งของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืน และขยายเครือข่ายแนวคิดของการจัดการให้เหมาะสมกับความต้องการในการดำรงชีวิตและด้านเศรษฐกิจที่พอเพียง รวมทั้งการสอนให้รู้จักการใช้ที่เหมาะสมไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจมีกิจกรรมที่ส่งเสริมให้ทุกฝ่ายเข้ามาเรียนรู้ปัญหาและร่วมกันหาทางออก สำหรับตัวอย่างของการให้การศึกษาเพื่อปลูกจิตสำนึก ดังนี้

1.2 การศึกษาที่ภาครัฐ ภาคเอกชน และองค์กรภาคประชาชนร่วมกันจัดขึ้นให้กับเด็กและผู้ใหญ่เพื่อรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้ยั่งยืน เพราะการปลูกจิตสำนึกจะต้องเริ่มตั้งแต่เด็กถึงผู้ใหญ่ เขาก็จะไม่ทำลายสภาพแวดล้อมและพร้อมที่จะประยุกต์ใช้สิ่งที่เขาส่งสมมาตั้งแต่เด็ก เพื่อให้เกิดความเข้าใจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติกับเทคโนโลยีที่เปลี่ยนไปในสังคมอย่างเหมาะสมและยั่งยืน

1.3 การให้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องครบถ้วน การให้การศึกษอบรม การเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจในการบริโภคทรัพยากรอย่างถูกต้อง และก่อให้เกิดความยั่งยืน เป็นการป้องกันปัญหาการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ต้นเหตุ โดยใช้กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อมให้แก่ผู้ที่เกี่ยวข้องตระหนักและปฏิบัติตาม เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า การปลูกจิตสำนึกที่ถูกต้องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมด้วยกระบวนการเรียนรู้โดยวิธีการต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น เป็นขั้นตอนเริ่มต้นที่สำคัญในกระบวนการทุนทางสังคมที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่เหมาะสมของผู้เกี่ยวข้องซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการสิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันองค์ความรู้เกี่ยวกับการปลูกจิตสำนึกยังไม่มีมากนัก และส่วนใหญ่ก็ยังพูดถึงกระบวนการเรียนรู้ซึ่งมีวิธีการโดยทั่ว ๆ ไป ที่อาจจะให้ความรู้ความเข้าใจ หรือทัศนคติที่ดี รวมทั้งให้ทักษะที่เป็นประโยชน์ แต่ทั้งหมดที่กล่าวถึงอาจจะก่อให้เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อการจัดการสิ่งแวดล้อมหรือไม่ก็ได้ ซึ่งการที่จะได้มาซึ่งองค์ความรู้ในเรื่องนี้ยังคงต้องค้นคว้ากันต่อไป

2. การพัฒนาระบบเศรษฐกิจพอเพียง

ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับว่าระบบเศรษฐกิจของประเทศมีด้วยกันสองระบบ คือระบบเศรษฐกิจกระแสหลักและระบบเศรษฐกิจกระแสรอง เน้นการผลิตเพื่อการยังชีพใช้ทุนน้อยและใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม สำหรับเศรษฐกิจพอเพียงเน้นการพึ่งตนเอง เน้นความเข้มแข็งของชุมชนและการมีศักยภาพในการจัดการปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนร่วมกัน รวมทั้งเน้นความเป็นอิสระในการกำหนดแนวทางการดำรงชีวิตของตนเอง เพียงแต่ว่าระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงไม่ได้ปฏิเสธระบบเศรษฐกิจกระแสหลัก เพราะหากระบบเศรษฐกิจพอเพียงมีความเข้มแข็งเพียงพอ ก็อาจจะมี การติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายกับระบบเศรษฐกิจกระแสหลักได้เช่นกัน

การจัดการสิ่งแวดล้อมภายใต้ระบบเศรษฐกิจพอเพียง โดยพื้นฐานปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งประกอบไปด้วยการพึ่งตนเอง การพึ่งพากันเองของคนในชุมชน และการพึ่งพาธรรมชาติ ดูเหมือนจะมีความใกล้เคียงสอดคล้องกับแนวคิดทุนทางสังคม ดังนั้น หากพิจารณาให้ลึกซึ้งจะเห็นได้ว่า การพึ่งพากันเอง ก็คือการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของคนในชุมชน รวมทั้งการพึ่งพาและเกื้อกูลธรรมชาติที่เป็นไปอย่างสมดุลยืดหยุ่นทางสายกลาง มีความเพียงพอและ

ความพอดี สิ่งเหล่านี้เป็นทั้งวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมของคนในชุมชนที่จะก่อให้เกิดสันติสุขและความยั่งยืน ด้วยเหตุดังกล่าว จึงทำให้มนุษย์สามารถดำเนินวิถีชีวิตร่วมกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้อย่างกลมกลืน ซึ่งทำให้การจัดการสิ่งแวดล้อมภายใต้ระบบเศรษฐกิจพอเพียงเป็นไปได้ด้วยดี และมีความยั่งยืน

จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวทางการจัดการสิ่งแวดล้อมภายใต้ระบบเศรษฐกิจพอเพียงนั้น หมายความว่าภายใต้ระบบคิดของความเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เกิดความสมดุล ทำให้เกิดการแบ่งปัน และทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงระหว่างสมาชิกในชุมชน และในที่สุดสิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดพลังของชุมชนในการแก้ไขปัญหาของตนเองอย่างยั่งยืน ดังนั้น แนวคิดระบบเศรษฐกิจพอเพียงจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่มีผลต่อระบบคิดในกระบวนการทุนทางสังคมที่จะช่วยให้การจัดการสิ่งแวดล้อมประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น

3. การกระจายอำนาจเพื่อสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมจากประชาชน

ในอดีตหน้าที่การดูแลคุ้มครอง พิทักษ์ จัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติของประเทศ ถือเป็นหน้าที่ของภาครัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว ซึ่งเป็นผลให้เกิดการสะสมของมลพิษในสิ่งแวดล้อม และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ เนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมมีมากมายหลายด้าน จึงเกิดแนวความคิดขึ้นมาใหม่ว่า สิ่งแวดล้อมเป็นของทุกคนในสังคม เพราะฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะดูแลปกป้องมิให้สิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้ปัจจุบันรัฐบาลได้กระจายอำนาจในการดูแลจัดการสิ่งแวดล้อมไปสู่หน่วยงานระดับท้องถิ่นมากขึ้น ทำให้โอกาสที่ประชาชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการสิ่งแวดล้อมมีมากขึ้นไปด้วย

รูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการสิ่งแวดล้อม

3.1 การสร้างกฎเกณฑ์กติกาของการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนของตนเอง เช่น ระบบเหมืองฝาย การจัดเก็บสิ่งปฏิกูล ฯลฯ ในชุมชนขนาดเล็กที่มีผู้นำโดดเด่นและประชาชนมีความสามัคคี กติกาของชุมชนจะเป็นสิ่งที่มีค่าและสามารถใช้ควบคุมสังคมให้อยู่ได้ด้วยความสะดวก

3.2 การสร้างเครือข่าย เนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมส่วนใหญ่ไม่สามารถที่จะจำกัดเขตได้ เมื่อเกิดปัญหาที่ใดที่หนึ่งแล้ว มักจะขยายปัญหาไกลออกไป ดังนั้น รูปแบบการสร้างความร่วมมือเมื่อเกิดปัญหาจึงเป็นสิ่งที่สำคัญ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการรวมตัวของกลุ่มตัวแทนประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาสิ่งแวดล้อม เช่น เครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคต่างๆ ฯลฯ

อาจกล่าวได้ว่า การกระจายอำนาจเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน ในท้องถิ่นจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีผลต่อระบบคิดในกระบวนการทุนทางสังคม จะช่วยให้ประชาชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของกิจกรรมมากขึ้น รู้สึกรักหวงแหนสิ่งแวดล้อมในชุมชนของตนเอง และความรู้สึกเหล่านี้เป็นเสมือน “กาวทางสังคม” (Social Glue) ที่ยึดเหนี่ยวผูกมัดคนเหล่านี้เข้าด้วยกันอันจะทำให้การจัดการสิ่งแวดล้อมมีความเป็นไปได้และประสบผลสำเร็จมากขึ้น

4. การพัฒนาผู้นำท้องถิ่น

จากประสบการณ์การพัฒนาในสังคมไทยที่ผ่านมาค่อนข้างชัดเจนว่า บทบาทของผู้นำท้องถิ่นมีความสำคัญต่อความสำเร็จในการดำเนินโครงการสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะผู้นำที่แท้จริงเป็นที่ยอมรับศรัทธา และได้รับความไว้วางใจต่อประชาชนในชุมชน อาทิ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม คุรุชบ ยอดแก้วและผู้นำอื่น ๆ ที่ได้ประสบความสำเร็จและเป็นแบบอย่างที่ดีในการจัดการสิ่งแวดล้อม และมีผลการวิจัยเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมหลายโครงการที่ประสบความสำเร็จส่วนใหญ่ พบว่า ปัจจัยที่สำคัญที่มีผลต่อความสำเร็จของโครงการ ได้แก่ ผู้นำที่เข้มแข็ง จึงกล่าวสรุปได้ว่า การพัฒนาผู้นำท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็ง และมีความเสียสละ เป็นองค์ประกอบสำคัญต่อวิธีการปฏิบัติในกระบวนการทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการจัดการสิ่งแวดล้อม

อาจกล่าวได้ว่า องค์ประกอบและวิธีการในการจัดการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชน ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบความคิดของคนหรือชาวบ้านให้ตระหนักถึงคุณค่าของสิ่งแวดล้อม และส่งผลต่อวิธีปฏิบัติที่เหมาะสม ทำให้ทุนทางสังคมทำงานอย่างเต็มที่ เกิดเป็นพลังของชุมชนในการจัดการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

3. แนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืน

เกษตรกรรมยั่งยืน (Sustainable agriculture) เป็นแนวทางการเกษตรแนวใหม่ ที่ใช้ความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาเพื่อการเกษตร โดยคำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ความเป็นไปทางเศรษฐกิจ การก่อหนี้ให้เกิดความยุติธรรมทางสังคม รวมทั้งเพิ่มคุณธรรมและคุณค่าของมนุษย์ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2534, น. 91) เกษตรกรรมยั่งยืนมีพื้นฐานความคิดปรัชญาแบบองค์รวม (Holistic paradigm) ที่ปฏิเสธระบบแนวคิดปรัชญาแบบแยกส่วน (mechanic paradigm) และปฏิเสธระบบเกษตรกรรมแผนใหม่ที่มุ่งผลกำไรสูงสุด โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อธรรมชาติ ระบบนิเวศ และความยุติธรรมทางสังคมอันเป็นรากฐานแห่งความยั่งยืนของสังคมมนุษย์ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2539, น. 19)

วิวัฒนาการของเกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทย

เกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทย ได้มีวิวัฒนาการมาจากเกษตรพื้นบ้านเช่นเดียวกับนานาประเทศในโลก ในเวลาที่ผ่านมา อิทธิพลจากแนวความคิดการปฏิบัติเขียวทำให้ประเทศไทยก้าวสู่การพัฒนาประเทศ ด้วยพื้นฐานการผลิตเกษตรสมัยใหม่ในแนวทางเกษตรกระแสหลัก ยกกระตือรือร้นการผลิตวิธีการทางวิทยาศาสตร์ แต่แนวทางการเกษตรเป็นผลลัพธ์ในเชิงลบการพัฒนา เนื่องจากพัฒนาคนก้าวไม่ทันกับการพัฒนาเทคโนโลยี จึงทำให้เกิดผลกระทบต่าง ๆ ดังนี้ ปัญหาด้านคุณภาพของผลผลิตต่ำ ปัญหาด้านสุขภาพของเกษตรกร ปัญหาด้านเศรษฐกิจ ปัญหาด้านสังคม และที่สำคัญคือปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งทั้งหมดนี้เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในชุมชนภาคเกษตรกรรมในพื้นที่ชนบท

การศึกษาพัฒนาและการผลักดันเกษตรกรรมยั่งยืนของประเทศไทย จึงได้มีการดำเนินงานมานานกว่า 20 ปี โดยไม่รับอิทธิพลทางความคิดจากการแสวงหาพัฒนาที่ยั่งยืน ประกอบกับกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และผู้นำเกษตรกร รวมทั้งองค์กรมูลนิธิต่าง ๆ ได้เห็นผลกระทบจากปัญหาของการส่งเสริมเกษตรกรรมกระแสหลัก จึงร่วมกันแสวงหารูปแบบเกษตรกรรมที่ใช้องค์ความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นเหตุผลให้มีผลงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องมากมายจนได้ข้อสรุปเชิงนโยบาย โดยเห็นควรให้มีการนำเสนองานทำเกษตรที่เป็นทางเลือกใหม่ให้เกษตรกร จึงได้ร่วมกับกลุ่มเกษตรกรและสมาชิกเกษตรกรรายย่อยบรรจุหลักการ แนวคิดและโครงการ นำเข้าไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 รวมทั้งได้ร่วมกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ผลักดันให้มีโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ในช่วงแผนพัฒนาฉบับที่ 8 ต่อเนื่องในช่วงพัฒนาฉบับที่ 9 และได้รับงบประมาณกว่า 633 ล้านบาท เพื่อศึกษารูปแบบการส่งเสริมและบริหารจัดการโดยองค์กรชาวบ้าน พัฒนางานวิจัยองค์ความรู้ เทคโนโลยีที่เหมาะสมโดยการมีส่วนร่วมของเกษตรกร (คณะกรรมการเกษตรและสหกรณ์ สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547) ทั้งนี้ ทางมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นฝ่ายที่กำหนดยุทธศาสตร์ในการทำงานของโครงการนำร่องฯ และกำหนดพื้นที่เป้าหมายทั้งหมด 19 ภูมิภาค ใน 4 ภาค (มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน, 2554, น. 7-8) ผลการประเมินโครงการ พบว่า เกษตรกรมีการรวมกลุ่มเรียนรู้ในรูปแบบกลุ่มและองค์กรมากขึ้น อีกทั้งมีความเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตไปสู่ลดใช้สารเคมี มีการปรับปรุงบำรุงดินด้วยปุ๋ยอินทรีย์ สามารถทำน้ำหมักชีวภาพใช้เอง

ความหมายของเกษตรกรรมยั่งยืน

เกษตรกรรมยั่งยืน เป็นคำที่พัฒนาการภายใต้การเปลี่ยนแปลงของแนวคิดและบริบททางสังคม คำว่า ยั่งยืน (Sustain) มาจากภาษาละตินที่ว่า Sustinere โดย sus มาจาก below และ tinere มาจาก to hold หมายถึง รักษาเพื่อดำรงอยู่ แสดงถึงนัยของการสนับสนุนหรือปฏิวัติในระยะยาว เมื่อนำมารวมกับคำว่า เกษตร (Agriculture) หมายถึง ความยั่งยืนในระบบไร่นาด้วยการรักษาผลผลิตและการใช้ประโยชน์ในทางสังคมอย่างไม่มีขีดจำกัด โดยระบบที่มีอยู่ต้องรักษาทรัพยากรในการสนับสนุนทางสังคม มีศักยภาพในการแข่งขันทางธุรกิจได้ โดยการทำกิจกรรมต้องคำนึงถึงสิ่งแวดล้อม (เกรียงกมล วีระศักดิ์โสภณ, 2550, น. 9)

นอกจากนี้ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2538, น. 91) และสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2544) ผู้ศึกษาสามารถสรุปได้ว่า เกษตรกรรมยั่งยืน หมายถึง ระบบการผลิตทางการเกษตร และวิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกรที่เอื้ออำนวยต่อการฟื้นฟูและดำรงรักษาไว้ซึ่งความสมดุลของระบบนิเวศและสภาพแวดล้อม โดยมีผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ สังคมที่เป็นธรรม ส่งเสริมการพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกร และผู้บริโภค รวมทั้งพัฒนาสถาบันทางสังคมของชุมชนท้องถิ่นได้

แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษา ทบทวนวรรณกรรม พบว่า เกษตรกรรมยั่งยืน มีการพัฒนาแนวคิดที่ไม่หยุดนิ่ง เพราะจุดยืนของผู้ให้นิยามแต่ละคนแตกต่างกัน รวมทั้งยังขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้คำเพื่อสื่อความหมายอีกด้วย

ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน อาจมีรูปแบบและเทคนิคแตกต่างกันออกไปตามเงื่อนไขพื้นที่ เช่น เกษตรอินทรีย์ เกษตรธรรมชาติ เกษตรผสมผสาน วนเกษตร และเกษตรทฤษฎีใหม่ แต่ไม่ว่าจะเป็นเทคนิคการจัดการระบบการผลิตใด ทุกระบบต่างก็มุ่งเน้นให้ลด ละ เลิกการใช้สารเคมีทั้งสิ้น ส่วนปัญหาของแมลงและศัตรูพืชนั้น เกษตรกรจะประยุกต์ใช้กลวิธีทางธรรมชาติเข้ามาทดแทน เช่น สารสกัดจากสมุนไพร เป็นต้น และยังมีบำรุงดินเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับพืช และฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ให้กับผืนดิน

ในช่วงที่ผ่านมาเกษตรกรพยายามที่จะทำนาแบบธรรมชาติให้เต็มรูปแบบ แต่ว่าการทำนาโดยไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช หรือเรียกว่า “การทำนาข้าวปลอดสารเคมี” ต้องอาศัยระยะเวลา และปัจจัยต่างๆ ที่แวดล้อม ซึ่งลักษณะของการทำนาข้าวปลอดสาร แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ (ไพศาล สังวรวิ, 2543, น. 93-97)

1. ข้าวปลอดสารพิษ คือ ข้าวที่ได้จากการทำนาโดยไม่ใช้สารพิษในการฆ่าแมลงและปราบปรามศัตรูพืช แต่ยังคงใช้ปุ๋ยเคมีบำรุงอยู่บ้าง
2. ข้าวปลอดสารเคมี คือ ข้าวที่ได้จากการทำนาที่ไม่ใช้สารพิษ สารเคมีใด ๆ ทั้งสิ้น

ซึ่งการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาสนใจและให้ความสำคัญกับการทำนาข้าวปลอดสารพิษ เนื่องจากการทำนาข้าวปลอดสารพิษ เป็นบันไดขั้นแรกของการนำไปสู่การทำนาข้าวปลอดสารเคมี ในที่สุด ดังนั้นการเตรียมดินเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการลด ละ เลิกใช้สารเคมี กล่าวคือ มีการปรับปรุงบำรุงดินด้วยปุ๋ยชีวภาพในผืนนา ลดปริมาณการใช้สารเคมี ละเว้นไม่ใช้ปุ๋ยเคมีในท้องนา จนไม่ใช้สารเคมีและปุ๋ยเคมีต่าง ๆ ในกระบวนการผลิตเพื่อเป็นการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชนให้กลับคืนมา อีกทั้งยังเป็นสะสมธาตุอาหารได้มากพอและมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น ส่วนการทำนาปลอดสารพิษก็ทำตามปกติ ที่ยังใช้ปุ๋ยเคมีบำรุงข้าวบ้างแต่ไม่ใช้ สารพิษฆ่าแมลงและปราบศัตรูพืชโดยเด็ดขาด หากมีแมลงรบกวนข้าวไม่มากก็จะให้ธรรมชาติ จัดการเอง เช่น ตัวห้ำตัวเบียน แต่ถ้าระบาดมากจนได้รับความเสียหายอาจจะใช้สมุนไพรต่าง ๆ มา ช่วยไล่ ถือว่าเป็นกระบวนการผลิตที่เอื้อต่อระบบนิเวศน์ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมของชุมชน และมีความสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตในชุมชน

ประโยชน์ของเกษตรกรรมยั่งยืน

จากการศึกษาพบว่าประโยชน์ของเกษตรกรรมยั่งยืนสามารถจำแนกได้ใน 3 มิติ คือ ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม และสิ่งแวดล้อม (ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและทรัพยากร, 2543)

1. ด้านเศรษฐกิจ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนมีหลายรูปแบบ เช่น การประหยัดต้นทุนทางเนื่องจากลดใช้ปัจจัยภายนอก การเกื้อกูลกันของกิจกรรมการผลิตในไร่นา การลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคของครัวเรือน และการเพิ่มมูลค่าของทรัพย์สิน

นอกจากนี้ การพัฒนาเกษตรยั่งยืน เป็นการเปิดโอกาสให้มีการรวมกลุ่มและขยายกิจกรรมไปสู่กิจกรรมการตลาด ซึ่งเป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่งของครัวเรือนอีกด้วย ในระดับชุมชน การทำเกษตรกรรมยั่งยืนทำให้เกิดการจ้างงานและสร้างรายได้ และวิธีการผลิตที่ไม่ใช้สารเคมีหรือลดการใช้สารเคมีและปุ๋ยเคมี ทำให้สามารถประหยัดเงินตราในการนำเข้าสารเคมีจากต่างประเทศ ในทางกลับกัน ผลผลิตของเกษตรอินทรีย์และเกษตรปลอดสารพิษยังเป็นสินค้าที่สามารถส่งออก นำรายได้เข้าประเทศอีกด้วย

2. ด้านสังคม การปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตมาสู่การเกษตรยั่งยืนช่วยให้เกษตรกรได้มีโอกาสอยู่ร่วมเป็นครอบครัวมากขึ้น และมีเวลาทำกิจกรรมร่วมกันในครอบครัว และทำเพื่อชุมชนมากขึ้นเป็นผลดีต่อการพัฒนาชุมชน รวมถึงการรักษาและฟื้นฟูประเพณีอันดีงาน ซึ่งสอดคล้องกับ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2539, น. 75-76) วิถีชีวิตในภาคการเกษตรคือความเป็นอิสระ (Autonomy)

โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกันชุมชนเมืองภาคอุตสาหกรรม เกษตรกรมีอิสระในการเลือกผลิตผลผลิตชนิดต่าง ๆ เลือกเวลาในการทำงาน และมีอำนาจในการตัดสินใจกระบวนการอย่างอิสระ

การที่วิถีการผลิตของระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ให้ความสำคัญกับการดำรงอยู่ร่วมกันของชาวบ้านในลักษณะของชุมชนท้องถิ่น เพราะการผลิตและการดำเนินชีวิตของเกษตรกรต้องอาศัยการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน คงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าการผลิตที่ส่งผลต่อระบบความสมดุลของระบบนิเวศของเกษตรกรเพียงรายเดียว แต่ก่อให้เกิดผลที่ตีพื้นที่ข้างเคียงอื่น ๆ ด้วย ความเท่าเทียมและความยุติธรรมทางสังคม เป็นอีกเป้าหมายหนึ่งของระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเริ่มตั้งแต่การกระจายการถือครองที่ดินอย่างทัดเทียม การมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นเพื่อให้เกิดความยุติธรรมและเท่าเทียมในสังคมอย่างแท้จริง ระบบกลไกตลอดจนโครงสร้างทางการเมืองจะต้องมีการปรับเปลี่ยนใหม่ ที่เน้นการกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาทางสังคม เศรษฐกิจ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2534, น. 590)

3. ด้านสิ่งแวดล้อม เกษตรกรจะต้องมีความเข้าใจกับระบบวงจร และความสัมพันธ์ของระบบนิเวศเกษตรกับระบบนิเวศโดยรวมการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตมาสู่เกษตรกรรมยั่งยืน ทำให้ทรัพยากรดินได้รับการฟื้นฟูให้ดีขึ้น ทำให้มีการลงทุนเพื่อพัฒนาแหล่งน้ำในไร่นาลดลง เพราะการช่วยเหลือกัน และทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพในไร่นาเพิ่มขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (2539, น. 73-74) อีกทั้งสามารถประยุกต์ใช้ความรู้ดังกล่าว ในการทำเกษตรเพื่อให้เกิดความกลมกลืนกับระบบนิเวศท้องถิ่น โดยไม่ก่อให้เกิดการทำลายสมดุลนิเวศและผลกระทบต่อระบบวงจรของสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นกลไกธรรมชาติในการรักษาความยั่งยืนไว้

จากการศึกษาความหมาย รูปแบบ และประโยชน์ของเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเป็นระบบการผลิตที่ตอบสนองความต้องการของคนในการดำเนินชีวิต แต่ยังให้การรักษาฟื้นฟูเพื่อเป็นประโยชน์ต่อคนรุ่นหลัง ทั้งนี้ด้วยการระบบความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกัน ทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน และในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาใช้รูปแบบเกษตรแบบปลอดภัย เพราะเป็นรูปแบบที่เกื้อหนุนระบบนิเวศ และไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความเหมาะสมกับบริบทของชุมชน

อาจกล่าวได้ว่า เกษตรกรรมยั่งยืน เป็นระบบคิดที่เอื้อและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม โดยสะท้อนให้เห็นจากวิถีและกระบวนการผลิตของกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีปัจจัยภายใน และภายนอกเข้ามาหนุนเสริมให้เห็นกระบวนการทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องในการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมของชุมชน ซึ่งตระหนักถึงการสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ดีของคนกับธรรมชาติ ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างเหมาะสมและสามารถดำรงอยู่เพื่อคนรุ่นต่อไป

ตารางที่ 2.1

การเปรียบเทียบการทำเกษตรแผนใหม่กับการทำเกษตรกรรมยั่งยืน

เกษตรกรรมแผนใหม่	เกษตรกรรมยั่งยืน
<u>ระบบการผลิตรวมศูนย์</u> - การครอบงำและการผูกขาดของบริษัทธุรกิจในการผลิต แปรรูปและการตลาด - การควบคุมที่ดิน ทรัพยากร และทุนกระจุก	<u>ระบบการผลิตกระจาย</u> - การผลิต การแปรรูป และการตลาดกระจายไปตามชุมชน ท้องถิ่นและภูมิภาค - การควบคุมที่ดิน ทรัพยากร และทุนกระจาย
<u>การพึ่งพาปัจจัยภายนอก</u> - หน่วยการผลิตใหญ่ พึ่งพาใช้เทคโนโลยี ทุน พลังงานและปัจจัยการผลิตอื่น ๆ สูง และเข้มข้น - พึ่งพาความรู้วิทยาศาสตร์ นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญเป็นหลัก	<u>การพึ่งพาตนเอง</u> - หน่วยการผลิตเล็กใช้ และพึ่งพาเทคโนโลยี ทุนพลังงาน และปัจจัยการผลิตอื่น ๆ น้อย - พึ่งพาอาศัยความรู้ ทักษะความชำนาญส่วนตัวและภูมิปัญญาพื้นบ้านเป็นสำคัญ
<u>การแก่งแย่งและแข่งขันกัน</u> - การเกษตรเป็นธุรกิจเต็มรูปแบบ - ให้ความสำคัญกับตารางเวลาปริมาณผลผลิตและกำไรเป็นหลัก - งานเกษตรกรรมเป็นงานที่เหน็ดเหนื่อย ลำบากต้องพยายามลดการใช้แรงงานลง - ขาดการร่วมมือกัน มุ่งแต่ประโยชน์ส่วนตัว - ประเพณี วัฒนธรรมเกษตรในชุมชนสูญหาย	<u>ความเป็นกลุ่มและชุมชน</u> - การเกษตรเป็นทั้งวิถีชีวิตและธุรกิจ - ให้ความสำคัญกับความมั่นคงความยั่งยืน คุณภาพและค่านิยมอื่น ๆ ในชีวิต - เกษตรกรรมเป็นงานที่มีความหมายต่อจิตใจ และชีวิต - เพิ่มความร่วมมือ มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความเอื้ออาทรแบ่งปันซึ่งกันและกัน
<u>การเอาชนะอยู่เหนือธรรมชาติ</u> - มนุษย์แยกออกจากธรรมชาติ และพยายามอยู่เหนือธรรมชาติ - ธรรมชาติ คือทรัพยากรที่สามารถเอามาใช้ประโยชน์ได้ - วงจรชีวิตไม่สมบูรณ์ มองข้ามสิ่งเสื่อมสลายหรือสิ่งที่นำมาใช้ประโยชน์ใหม่ได้ - ใช้ระบบมนุษย์คิดขึ้นควบคุมธรรมชาติ	<u>การเกื้อกูลและอยู่ร่วมกับธรรมชาติ</u> - มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งและอยู่ภายใต้ธรรมชาติ - ธรรมชาติมีความหมาย และมีความสำคัญในตัวเอง - วงจรชีวิตสมบูรณ์ การเติบโตและการเสื่อมสลายสร้างความสมดุล - พยายามปรับ/เลียนแบบระบบนิเวศธรรมชาติ

ตารางที่ 2.1 (ต่อ)

เกษตรกรรมแผนใหม่	เกษตรกรรมยั่งยืน
- การผลิตดำรงอยู่ได้ด้วยการใช้สารเคมีต่าง ๆ - อาหารผ่านกระบวนการแปรรูป/แปรรูปสภาพอย่างเข้มข้น	- การผลิตอยู่ได้ด้วยการปรับปรุงคุณภาพดิน - คุณภาพอาหารตามธรรมชาติ/แปรรูปน้อยที่สุด
<u>การผลิตเฉพาะด้าน</u> - สวนพันธกรรมแคบปลูกพืชเชิงเดี่ยว - ปลูกพืชชนิดเดียวในแต่ละครั้ง - แยกพืชและสัตว์ออกจากกัน - ระบบการผลิตมีลักษณะเป็นมาตรฐานเดียวกัน - เน้นความชำนาญเฉพาะด้าน พึ่งพาความรู้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบแยกส่วน	<u>ความหลากหลาย</u> - สวนพันธกรรมกว้างปลูกพืชหลากหลายชนิด - ปลูกพืชหลายชนิดหมุนเวียนและเกื้อกูลกัน - ปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ผสมผสานกันไป - ระบบการผลิตปรับสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น - เน้นความรู้หลายสาขา พึ่งพาความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่เหมาะสม เน้นระบบองค์รวม
<u>การเอาแต่ประโยชน์ (จากธรรมชาติ)</u> - ไม่คำนึงถึงต้นทุน/ผลเสียอื่น ๆ ที่เกิดขึ้น - ประโยชน์ระยะสั้นสำคัญกว่าผลประโยชน์ระยะยาว - พึ่งพา ใช้ทรัพยากรที่ทดแทนไม่ได้เป็นหลัก - เชื้อื้อวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมาก - บริโภคและใช้ทรัพยากรมหาศาลเพื่อรักษาการเติบโตทางเศรษฐกิจเอาไว้ - ให้ความสำคัญกับความร่ำรวยมีวิถีชีวิตวุ่นวาย เน้นหนักการบริโภคนิยม และวัตถุนิยม	<u>ความพอเหมาะพอควร</u> - คำนึงถึงต้นทุน/ความเสียหายอื่น ๆ ที่เกิดขึ้น - ประโยชน์ระยะสั้น - ระยะยาวสำคัญเท่ากัน - พึ่งพาและใช้ทรัพยากรที่ทดแทนได้ - บริโภคและใช้ทรัพยากรอย่างพอเหมาะพอควรเพื่อประโยชน์ของคนรุ่นต่อไป - ให้ความสำคัญกับการแสวงหา/ค้นพบตัวเองมีวิถีชีวิตเรียบง่ายและไม่ผูกติดกับวัตถุนิยม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม

กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547, น. บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง ทุนทางสังคมกับการแก้ปัญหา ยาเสพติด กรณีศึกษาบ้านคลองจระเข้ ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาลักษณะความเป็นมาและสถานการณ์ของชุมชนบ้านคลองจระเข้ และเพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการแก้ไขปัญหา ยาเสพติดของชุมชนบ้านคลองจระเข้ พบว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการแก้ปัญหาของชุมชน โดยอาศัยปัจจัย กระบวนการทุนทางสังคมก่อให้เกิดพลังที่นำไปสู่ มุ่งองค์ประกอบภายในต่าง ๆ อาทิ ความเข้มแข็งของผู้นำ ค่านิยมที่ดีงามของคนในชุมชนและการประสานกับหน่วยงานภายนอกเข้ามาร่วม เพื่อก่อให้เกิดเป็นพลังทางสังคมในการขับเคลื่อนชุมชน ให้สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหา ยาเสพติด ได้อย่างมีประสิทธิภาพได้มากยิ่งขึ้น ปัจจัยภายในที่สำคัญปัจจัยหนึ่งได้แก่ ผู้นำธรรมชาติ ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไกที่สามารถดูแลชุมชนอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแกนนำที่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการแก้ปัญหา ยาเสพติดให้เกิดความยั่งยืนได้ ส่วนปัจจัยภายนอกที่สำคัญ คือ วิทยาการกระบวนการที่นำองค์ความรู้ใหม่เข้ามาให้ความช่วยเหลือโดยอาศัยความสัมพันธ์ที่ดี และการสร้างการยอมรับของคนในชุมชน ทั้งนี้ เพราะหัวใจสำคัญในการขับเคลื่อนกระบวนการ แก้ไขปัญหา ยาเสพติดอยู่ที่ความศรัทธาและความไว้วางใจต่อกัน

ชยุต อินพรหม (2547, บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ : กรณีศึกษา สภากานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของสภากานวัดตะโหนด เพื่อศึกษากระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของสภากานวัดตะโหนดและเพื่อศึกษาทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า ทุนทางสังคมได้หล่อเลี้ยงความสัมพันธ์ของชุมชนให้เกิดพลังโดยผ่านสภากานวัดตะโหนดที่มีกิจกรรมทำให้เกิดความไว้วางใจและช่วยเหลือกัน เพื่อพัฒนาชุมชนให้มีความเจริญและดำรงอยู่อย่างมีความสุข และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กระทำแบบองค์รวม (ป่า น้ำ ดิน) ของสภากานวัดตะโหนด ทำให้หน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาให้การสนับสนุนในเรื่องของความรู้งบประมาณ อีกทั้งปัจจัยภายใน ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน วัดและผู้นำชุมชน ทุนทางสังคมเหล่านี้ทำให้เกิดการขับเคลื่อนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

สุชาติ วิลาพันธ์ (2549, บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องกระบวนการทุนทางสังคมในโครงการหมู่บ้านน่าอยู่ กรณีศึกษา บ้านเกาะกลาง ตำบลบางนมโค อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิวัฒนาการของชุมชนบ้านเกาะกลาง และเพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในโครงการหมู่บ้านน่าอยู่ พบว่า กระบวนการทุนทางสังคมเกิดจากการเรียนรู้ในการปรับตัวตามธรรมชาติทำให้เกิดความสัมพันธ์มีจิตสำนึกรักถิ่น แต่เมื่อรับกระแสทุนนิยมบทบาทของทุนทางสังคมลดลง แต่ก็ไม่ได้หายไปเพราะยังมีการรื้อฟื้นและสร้างทุนทางสังคมอีกครั้ง ในรูปแบบของกระบวนการประกอบด้วย องค์ประกอบภายใน เช่น สิ่งแวดล้อมดี เครือญาติ ประเพณีและวัฒนธรรม ความเชื่อและความศรัทธาสังเดียวกัน องค์ประกอบภายนอก เช่น การเรียนรู้ภายในและภายนอกชุมชน นำความรู้มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ถือเป็นองค์ความรู้ใหม่ และภาคีต่าง ๆ เข้ามาทำโครงการหมู่บ้านน่าอยู่ โดยกระบวนการทุนทางสังคมทำให้เกิดระบบคิด วิธีการปฏิบัติและผลลัพธ์ คือ ความน่าอยู่ในด้านต่าง ๆ ของชุมชน

แสงเงิน ไกรนรา (2550, น. 76-78) ศึกษาเรื่องกระบวนการทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาเครือข่ายทอผ้า: กรณีศึกษา เครือข่ายทอผ้า ตำบลสัมปอ อำเภोजตุรัส จังหวัดชัยภูมิ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการพัฒนาเครือข่ายทอผ้าตำบลสัมปอและเพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาเครือข่ายทอผ้าตำบลสัมปอ พบว่า เดิมตำบลสัมปออยู่กันอย่างเรียบง่ายด้วยความเป็นพี่น้องกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อาชีพของชาวบ้านจะทำสวน ทำไร่และนอกฤดูทำกินก็จะทอผ้าไว้ใช้ในครัวเรือน เพื่อใช้งานวัฒนธรรมของชุมชน ต่อมาภาครัฐเข้ามาส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มสตรี จึงตั้งกลุ่มทอผ้าและจัดหาแหล่งเงินทุน วัฒนธรรมประเพณีเป็นเครื่องหล่อหลอมความรัก ความสามัคคีของชาวบ้านในชุมชน ด้วยการพัฒนาเป็นเครือข่ายเพื่อแก้ไขปัญหาเรื่องตลาดในการจำหน่ายสินค้าของกลุ่ม มีการคัดสรรคณะกรรมการและหาตลาด ซึ่งกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ เพราะมีผู้นำที่เข้มแข็ง มีการระดมทุน มีภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมา ความเป็นเครือญาติพี่น้องจึงทำให้เกิดความไว้วางใจทำงานกันง่ายขึ้น แต่ช่วงการเกิดกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นแหล่งเงินทุนกับสมาชิกในการทอผ้า ซึ่งมีคณะทำงานที่โปร่งใสในการทำงานเพื่อส่วนรวม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรรมยั่งยืน

จิตติมา ดำรงวัฒนะ (2545, บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องกระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเพื่อเข้าสู่เกษตรกรรมยั่งยืน กรณีศึกษา กลุ่มวนเกษตรบ้านนาอิสาน (กลุ่มเครือข่าย) ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนาชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนวิถี

การผลิตสู่เกษตรกรรมแบบยั่งยืนของกลุ่มวนเกษตรบ้านนาอีสานและเพื่อศึกษารูปแบบการผลิตทางการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนของกลุ่มวนเกษตรบ้านนาอีสาน พบว่า ปัจจัยที่ส่งผลให้เกษตรกรรมประสบความสำเร็จในการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต คือ การยอมรับแนวคิดวนเกษตรและการเข้ามามีส่วนร่วมภายในครอบครัว สังคมและเครือข่าย ดูแลเพื่อนบ้านที่สนิท ในส่วนของปัจจัยที่ผลักดันให้เกษตรกรรมตัดสินใจปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเพื่อเข้าสู่เกษตรกรรมยั่งยืนคือ ระบบเศรษฐกิจ ได้แก่ การเป็นหนี้ และสังคมที่ยังไม่ให้ความสำคัญกับการทำวนเกษตร จึงทำให้ไม่สามารถทำวนเกษตรได้เต็มรูปแบบ ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ คือ บทบาทผู้นำภายในกลุ่มฯ และการเคลื่อนไหวของกระบวนการกลุ่ม โดยมีการสร้างเวทีในการเรียนรู้เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และถ่ายทอดความรู้อยู่ตลอดเวลา

เกรียงกมล ธีระศักดิ์โสธร (2550, บทคัดย่อ) ศึกษาเรื่องพัฒนาการและปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจเลือกทำเกษตรกรรมไร้สารเคมี : กรณีศึกษาหมู่บ้านสมพรรัตน์ ตำบลหนองสะโน อำเภอบุณฑริก จังหวัดอุบลราชธานี มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการทางความคิดในการทำเกษตรกรรมไร้สารเคมีของชุมชนตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเพื่อค้นพบปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจเลือกทำเกษตรกรรมไร้สารเคมี พบว่า ชุมชนเริ่มทำเกษตรไร้สารเคมีโดยการแนะนำภาครัฐ ต่อมารู้จักผ่านสื่อในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งหน่วยงานภายนอกเข้ามามีบทบาทในการส่งเสริมการเรียนรู้กับชุมชน ส่งผลให้ผู้นำธรรมชาติเริ่มเปลี่ยนแนวความคิด และวิถีการผลิตไปสู่การพึ่งตนเองในการทำเกษตรกรรม และมีการรวมกลุ่มในหมู่บ้านเพื่อระดมทุนช่วยกันผลิตปุ๋ยจุลินทรีย์ชีวภาพ ซึ่งมีหลายกลุ่มมาในพื้นที่จนสามารถร่วมกันเป็นเครือข่ายที่เป็นพลังเพื่อพึ่งตนเองทางด้านการตลาดในการจำหน่ายผลผลิตข้าวหอมมะลิได้

งานวิจัยเกี่ยวกับพื้นที่ศึกษา

มูลนิธิร่วมพัฒนาพิจิตร (2545, สรุปผลการศึกษา) ศึกษาเรื่องโครงการกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของพหุภาคีในการร่วมปฏิบัติการเพื่อการลดการใช้สารเคมีควบคุมศัตรูพืชในจังหวัดพิจิตร ระยะที่ 2 วัตถุประสงค์ 1. เพื่อวิเคราะห์แนวทางการค้นหาผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการลด เลิก การใช้สารเคมีในภาคเกษตรกรรม 2. เพื่อวิเคราะห์หลักสูตรในการสร้างผู้นำการเปลี่ยนแปลงในการลด เลิก การใช้สารเคมีในภาคเกษตรกรรม โดยใช้โรงเรียนผู้นำการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเอง 3. เพื่อวิเคราะห์บทบาทและหน้าที่ขององค์กรที่ร่วมกันดำเนินงานลด เลิก การใช้สารเคมีในรูปของพหุภาคี 4. เพื่อประเมินสถานการณ์ ในการลด ละ เลิก การใช้สารเคมีในการประกอบอาชีพของเกษตรกรในพื้นที่เป้าหมาย จ.พิจิตร พบว่า เริ่มมีการปรับเปลี่ยนจากสังคมที่อ่อนแอ

ขาดกระบวนการพึ่งตนเองไม่สามารถที่ปรับตัวได้ทันกับสถานการณ์เป็นสังคมที่เริ่มมีความหวัง โดยเรียนรู้ที่จะใช้วิถีจัดการในวิถีชุมชนเพื่อต่อสู้กับปัญหา ช่วยกันปรับแต่งวิถีเกษตรกรรมให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงเป็นกระบวนการจัดการอย่างมีสติ อดทน จะส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น ได้ระดับหนึ่งโดยความร่วมมือจากพหุภาคีเป็นสำคัญเพื่อลดการใช้สารเคมีในภาคเกษตรกรรม

เล็ก สมบัติ และคณะ (2549, บทคัดย่อ) งานวิจัยเรื่องบทเรียนจากการดำเนินงานด้านการเสริมสร้างพลังผู้บริโภคในภาคเหนือ มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาการจากการคุ้มครองผู้บริโภค เสริมสร้างพลังผู้บริโภค พบว่า 1. พัฒนาการของชมรมเกษตรธรรมชาติและอาหารปลอดภัยจังหวัดพิจิตร ทำให้เห็นว่าหน่วยงานของรัฐเข้ามามีบทบาทมากในการส่งเสริมพลังผู้บริโภค ต่อมาได้เริ่มแนะนำและให้ความรู้แก่เกษตรกรได้รู้จักโทษและผลกระทบของการใช้สารเคมีต่อสุขภาพ เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม ให้หันมาทำเกษตรธรรมชาติจากกระบวนการเรียนรู้และเริ่มปรับเปลี่ยนกระบวนการผู้บริโภคจาก “การคุ้มครองผู้บริโภค” ผ่านการดูแลของรัฐมาเป็น “การเสริมสร้างพลังผู้บริโภค” โดยภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมเรียนรู้ด้วย 2. หลักการพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืนคือการพัฒนาคนมากกว่าการเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ ทำให้ชมรมฯ เกษตรกรจังหวัดพิจิตรเสริมสร้างพลังให้เกิดขึ้นกับผู้ผลิตและผู้บริโภค รวมทั้งให้ความสำคัญคน สังคม ความรู้และสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้เพื่อความยั่งยืน 3. กลไก เทคนิค วิธีการเสริมสร้างพลังผู้บริโภค มูลนิธิร่วมพัฒนาพิจิตรได้ร่วมมือกับชมรมเกษตรธรรมชาติและอาหารปลอดภัย จังหวัดพิจิตร เพื่อดำเนินการกิจกรรม ได้แก่ 1. การจัดเวทีอบรม/แลกเปลี่ยนเรียนรู้ 2. การให้การศึกษาแก่ผู้ผลิตและผู้บริโภค 3. การประชาสัมพันธ์เผยแพร่ 4. การวิจัย 5. โครงการชุมชน

สถาบันพัฒนาสืแยกอินโดจีน (2543, บทคัดย่อ) การวิจัยเรื่องการส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงและประชาสังคมในพื้นที่ 10 จังหวัดภาคเหนือตอนล่าง ได้แก่ อุทัยธานี นครสวรรค์ พิจิตร เพชรบูรณ์ พิษณุโลก สุโขทัย กำแพงเพชร ตาก อุตรดิตถ์ และแพร่ มีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมกิจกรรมจัดทำแผนที่ศักยภาพ (Social Mapping) เพื่อส่งเสริมกิจกรรมพัฒนากลุ่มแกนประสานงานเพื่อส่งเสริมประชาคมจังหวัด เพื่อส่งเสริมกิจกรรมค้นหาและพัฒนาศักยภาพนักพัฒนาอาชีพประจำท้องถิ่น เพื่อส่งเสริมกิจกรรมการก่อตั้งองค์กรและเครือข่ายผู้บริโภคในเมืองใหญ่ และเพื่อส่งเสริมกิจกรรมการพัฒนาศูนย์ให้บริการสื่อเพื่อการเรียนรู้ด้านเศรษฐกิจพอเพียง และ ประชาสังคม พบว่า การอบรมแบบมีส่วนร่วมสูงสุดสามารถทำให้ผู้ที่ผ่านการอบรมใน 10 จังหวัด กว่า 400 ท่าน เป็นแกนนำประชาคม รวมตัวกันทำงานเพื่อสังคมและชุมชนของตนเอง ก่อเกิดชุมชนเข้มแข็งด้านต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ส่วนชุมชนที่เข้มแข็งอยู่แล้วสามารถพัฒนาตนเองออกสู่ชุมชน รวมตัวกันเป็นเครือข่ายชุมชนที่เข้มแข็ง เน้นการพัฒนาคนเป็นหลัก ทำให้เกิดผู้นำปราชญ์ชาวบ้านเป็นที่ยอมรับขององค์กรภาครัฐ องค์กรเอกชน

งามพิศ สัตย์สงวน (2545, บทคัดย่อ) วิจัยเรื่องวัฒนธรรมข้าว: การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับแบบแผนการทำนาเพื่อเปรียบเทียบอดีตปัจจุบันและแนวโน้มของวัฒนธรรมข้าว เพื่อศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวยังคงมีอยู่ และปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลงไป และเพื่อศึกษาการปรับตัวของชาวนาในสถานการณ์ปัจจุบัน พบว่า ปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวยังคงอยู่ในบ้านนา คือ ระบบครอบครัวและเครือญาติ การผลิตข้าวเป็นการค้า การชลประทาน การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่ในการผลิตข้าวและแหล่งเงินกู้ ส่วนปัจจัยที่ทำให้วัฒนธรรมข้าวเปลี่ยนแปลงไปในหมู่บ้านบ้านนา คือ การรับนวัตกรรมแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การชลประทาน การคมนาคมและพ่อค้าคนจีน ยุคสมัยของวัฒนธรรมข้าวในหมู่บ้านบ้านนา พบว่า แบ่งวัฒนธรรมข้าวออกเป็น 2 ยุค ยุคแรกเรียกว่า “วัฒนธรรมข้าวในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ” มีการผลิตข้าวเพื่อยังชีพทำนาปรัง ยุคที่สองเรียกว่า “วัฒนธรรมข้าวในระบบเศรษฐกิจแบบการค้า” เป็นการผลิตข้าวเพื่อการค้าทำทั้งนาปีและนาปรัง ปลูกข้าวนาดำและนาหว่านใช้เครื่องจักรเป็นหลัก พิธีกรรมในการปลูกข้าวลดลง เป็นต้น และยังพบว่าชาวนาส่วนมากยากจน เป็นหนี้ เพราะต้องเช่าที่ทำนา ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นแต่ราคาข้าวตกต่ำ และยังประสบปัญหาภัยแล้ง จนทำให้ชาวนาจำนวนหนึ่งต้องออกไปขายแรงงานต่างจังหวัด

กรอบความคิดในการศึกษา

